

Rimana 3

Texto de Comunicación del 3° Secundaria

La ciudadana y el ciudadano que queremos

Desarrolla procesos autónomos de aprendizaje.

Se **reconoce** como persona valiosa y se identifica con su cultura en diferentes contextos.

Gestiona proyectos de manera ética.

Propicia la vida en democracia comprendiendo los procesos históricos y sociales.

Interpreta la realidad y toma decisiones con conocimientos matemáticos.

Perfil de egreso

Indaga y comprende el mundo natural y artificial utilizando conocimientos científicos en diálogo con saberes locales.

Se **comunica** en su lengua materna, en castellano como segunda lengua y en inglés como lengua extranjera.

Aprovecha responsablemente las tecnologías.

Comprende y aprecia la dimensión espiritual y religiosa.

Aprecia manifestaciones artístico-culturales y crea proyectos de arte.

Practica una vida activa y saludable.

Curriculo
N a c i o n a l

Rimana

3

Texto de Comunicación del 3° Secundaria

Ministerio de Educación

Dirección General de Educación Básica Alternativa, Intercultural Bilingüe
y de Servicios Educativos en el Ámbito Rural

Dirección de Educación Intercultural Bilingüe

RIMANA 3

Comunicación del 3° Secundaria - Quechua central

©Ministerio de Educación
Av. De la Arqueología cuadra 2, San Borja
Lima, Perú
Teléfono: 615-5800
www.gob.pe/minedu

Primera edición, 2023
Tiraje: 6021 ejemplares
Impreso en octubre 2023

Elaboración de contenido
Margot Camones Maguiña

Revisión lingüística
Margot Jovanna Camones Maguiña

Validación participativa
Vilma Orellano Mallqui

Asesoría y revisión técnica (Digeibira-DEIB)
Genaro Rodrigo Quintero Bendezú

Diseño y diagramación
Rafael Gómez Alejos

Ilustraciones
Archivo DEIB-Digeibira

Impreso en:
Press Off Graphics E.I.R.L.
Av. México 2513, La Victoria - Lima
RUC 20504593224

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N.° 2023 - 07291

Todos los derechos reservados. Prohibida la reproducción de este libro por cualquier medio, total o parcialmente, sin permiso expreso de los editores.

Impreso en el Perú/*Printed in Peru*

Riqichikuy

Kuyashqa yachakuq shipashkuna, maqtakuna:

Rimana 3 shutiyuq maytuwanqa markanchikkunapa yachayninkunawanmi qichwa shiminchik ñawinchayta, kaayita yachakushun. Tsaypaqmi qichwachaw yarpayta yachakunanchik; mana tsaynaw yachakurqa, shiminchikpa haaninta (hayninta) maakushuntsu. Hukmanpam kaayishunpis.

Rimana, maytuqa yachachikuqninchikwan, yanasanchikkunawan, yawarmasinchikkunawan, markanchikchaw yachaqkunawanpis yanapanakur yachakunapaqmi rurashqa kayan. Kay maytuqa puwaq ruraychawmi ñawinchaykunata tsararan, kaykunami: 1) Tsaki mikuykunata chaninchaashun, 2) Charki, hamun rurayta yachachikushun, 3) Parqukuna sikyakuna rurayta riqichikushun, 4) Waaka, uusha, ashnu, kawallu hatun waatay, 5) Matikuna ruraychaw unay yachaykunata kallpaachishun, 6) Wanullawan tsaki anti mikuykunata murukushun, 7) Mikuykuna muruychaw, pallaychaw raymikuna chanintsay, 8) Wakakunata, wamanikunata riqishun, shutuyuq ñawinchaykunawanmi yachakushun.

Maytupa rurinchaw atska ruraykunami kan. Kaayinapaqmi ruraypa shutin ñawpata churakan, manaraq ñawinchar ruraykunata kaayichimanchik; ñawinchaychaw ruraykunata yarpaachimanchik, ñawinchaarina ruraykunata apamun. Ushanapaqnami yachaypita yuyaykunata patsakaatsimun. Kaychawqa allipa ñawinchar kaayinapaq, yachaykunata hurqunapaq, yuyaypa, alli yarpashpa patsakaachinapaq, washaanapaq aw manam ninapaqpis tarishunmi. Huk markakunapa yachaynintapis kaayishunmi, tsaytam *lectura de otros pueblos* ninchik.

Kay ñawinchaana maytuchaw qichwata yachakunapaq alli shunqunchikta churashun, shiminchikta hatunyaatsinapaq kallpaachishun, uqrakaananta haqishuntsu.

¡Qichwanchikta shunqunchikchaw kawatsillaashun!

Kaqninkuna

1

RURANA

Tsaki mikuykunata chaninchaashun

10

Hampi tsaki mikuykuna

13

Egiptochaw allaapa ashishqa mikuykuna

16

2

RURANA

Charki, hamun rurayta yachachikushun

20

Charki ruray

24

Unay *Egiptochaw* aytsa tsakichiy

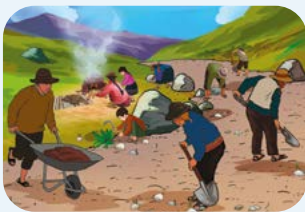
26

3

RURANA

Parqunkuna sikyakuna rurayta riqichikushun

30

Anti ayllukunachaw parqunkuna kichayanqan

33

Imanawtaq *Afrikachaw* murukuyan

37

4

RURANA

Waaka, uusha, ashnu, kawallu hatun waatay

40

Alli waatakuy

43

Cherokekuna

46

5

Matikuna ruraychaw unay yachaykunata kallpaachishun

RURANA

50

Unay matikuna chaninchay

52

Apachekunapa matinkuna

55

6

Wanullawan tsaki anti mikuykunata murukushun

RURANA

60

Alli mikuykuna

63

Kinwa aw *dawe*

66

7

Mikuykuna muruychaw, pallaychaw raymikuna chanintsay

RURANA

70

Killa yarqun, quyllur yarqun

73

Cheyenne markapa apunkuna

76

8

Wakakunata, wamanikunata riqishun

RURANA

80

Rumikunata apuchaayan

83

Guaraní markapa wakankuna, wamaninkuna

87

1

RURANA

TSAKI MIKUYKUNATA

Ishkan siqikunata rikapaykur uryana maytunchikchaw tapukuykunata yaskishun.

1. ¿Imata siqikunapita nishwan?
2. ¿Ishkay siqikunachaw imakunata rikaykanchik?, ¿imanirtaq ishanta churayaamushqa?
3. ¿Ishkay siqikunachaw imakunata rikaykanchik?, ¿imanirtaq ishanta churayaamushqa?
4. ¿Qillqapa shutinwan siqikuna tsaraanakuyanku?, ¿imanaw tsaranakuyan?

Musyarqunkitsu

Tukuy niraq tsaki mikuykunaqa allaapa kallpayuqmi wiñatsimanchik, kaykunaqa *vitaminata*, *almidonta*, *proteinakunatam* qumanchik. Unay unaykunaqa Patsamamata mana qunqashpam ayllukuyaq, quya quyallam rurapuyaq. Mana ushakaanpaq wakintaqa ampipam aylluyaq. *Agosto* killachaw Patsamamawan tinkunanpaq aylluyaq.

CHANINCHAASHUN

Paqarimusqa:

Kananqa mikuykunachaw tsaki mikuykuna manam yurinnatsu.
Alli mikuy kashqanta mana riqirnin allaapaqa arukuyannatsu.
Tsaki mikuytaqa *legumbrekunatanawmi* riqinchik, kay alli
mikuyta rantikurirmi, chaninwan mana alli mikuykunata rantian.
Markanchikchaw chataarrakunata mikurmi uyu wamrakuna kayan.

Ñawpa ñawinchana

Siqita rikapaykur manaraq ñawinchar uryana maytunchikchaw yaskishun.

- Siqita rikapaashun. Imanawshi shutinwan tsaraanakuyan.
- ¿Imatash kay ñawinchaykunawan yachakushun?, ¿imapaq yachakushun?
- Qillqapa shutinpita wasintsikchaw tsaki mikuykunapita yarpachakushun.
- Imanawpis qillqashqa kashqanta rikaapashun. Ima niraq qillqataq kanman.
- Aykapis rakiqillqankuna kashqanta maakushun.
- ¿Qillqakuna qaqaraayanqanpita ima niraq qillqa nishwanraq?
- ¿Shumaqlla kaayinqanchikta qillqashun, tsaynaw hukkunatapis yachachikunapaq?

- ¿Imata uryaykaayan/aruykaayan?
- ¿Imata warmikuna, ullqakuna ruraykaayan?
- ¿Imanawtaq markanchikchaw tsaki mikuykunata pallanchik?
- ¿Imanirtaq huk mikuyllatana pirqashqa rurinchaw rikaykanchik?, ¿unaykunaqa huk mikuyllatatsuraq murukuyaq?
- ¿Siqikunapita imaraq nishwan?, ¿imanawraq shumaqlla murukushwan?

Hampi tsaki mikuykuna

Siwar, Killa warminwan, Alichu, llullu tsurinwan Yungay markachaw kawakuyaanaq. Tsaychawshi wamrakuna allaapa qishyapaakuyaq, tsayshi runakuna allaapa llakikur kawayaq.

Qishyata maakurshi Siwar yarpakachaywan puñunaqtsu. Wasin waqtanchawshi allaapa llakishqa chaqchakur taakunaq, tsaychawshi huk supay yuripiykunaq.

Supayqa ninaq: -Ama ima nimaytsu, wamrakuna kishyachiqmi kaa.

Siwarqa mantsakashqa, qallumpis watakarllana ninaq:

-Alichupa yayanmi kaa, tsuriitaqa ama imanallaytsu.

Supayqa yaskinaq: -Ñuqa munanqatami tsarii, tsuriykita washarqa rikamanqaykita willakunkitsu.

-Nimanqaykitami rurallaashaq, nishpa Siwar aanikunaq.

Aanikunqanta yarpaykur, Siwar mana pitapis

willashpa kakunaq; qishyayuq wamrakunata rikarnin llakikullaq.

Tsurin Alichupis qishyakurkunaq. Tsurinta ankuparnashi hampi wasin waqtanchaw supayta shuyaanaq. Supayta harkaykur ninaq:

-¡Tsuriiita ama imanaytsu nirqaqtaq! -¡Pitanataq tsarishaq mana tsuriykita karqa!, nishpa supayqa yaskinaq.

-Aawash , allwi kukupata, tukuy niraq tsaki mikuykunata qarashqayki tsuriita haqinaykipaq nishpa Siwar mañakunaq.

Mushuq shimikuna

marka. Llaqta ninchikpis.
qishya. Imapis nanapaakuy.
Supay. Saqra, ninchikpis.

wasi. Wahi, wayi ninchikpis.

kukupata. Tsaki mikuykuna aqashqa.

Siwarta, wiyaykur supay ayqillapa
aywakunaq, Siwarnash qatipaykunaq,
supay hatun hirkapa kuchpakar
aywakunaq.

Siwar wasinman kutiykur, apichaw,
shaqwichaw, yanuykurpis tsaki

mikuykunallata mikuchirinilla tsurinta

hampinaq. Wakin markamasinkunata wamrankunata hampiyaananpaq
willakunaq.

Ñawinchayta usharir tapuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- 1 ¿Imapitataq qillqa riman?
- 2 ¿Imata qillqa yachachimanchik?
- 3 Kay willakuychaw ñuqanchikpaqnaw kanqanta siqishun.
- 4 ¿Maychawtaq kay willakuypa ruraynin kashqa?
- 5 Willakuypa ushayninta hukman churashpa qillqashun.
- 6 ¿Imakunataq Siwar ruraraqan?

Nawpata

Tsaypita

Ushaq

- 7 Imanawraq huknawpa willakunkiman?

nawpata

qatiyninchaw

qatiyninchaw

ushayninchaw

- 8 ¿Alliku Alichu, Siwar, Supay rurayanqan? Kaykunatapis uryana maytunchikta apaykur yaskishun.

Shutikuna	Alliku, manaku ¿Imanir?
Alichu	
Siwar	
Supay	

Huk tapukuykuna. Mana qunqayllata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- 1 ¿Pitaq llapanchaw yuriq runa?
- 2 ¿Qillqachaw imatataq Siwar munan?
- 3 ¿Imananirtaq tsaynaw karqan?

Rimaykuna	Ninqan	Huknawpa ninan
"Runakuna allaapa llakikur kawayaq"		
"Tsurinta ankuparnashi hampi wasin waqtanchaw supayta shuyaanaq"		
"Wakin markamasinkunata wamrankunata hampiyaananpaq willakunaq"		

Ishkay ñawinchay

Egiptochaw allaapa ashishqa mikuykuna

Siqita rikapaykur yaskishun.

- ¿*Egipto* markapita imata riqinchik?
- ¿Imata siqipita yuyapakushwan?
- ¿Imapitaraq kay qillqa riman?
- ¿Ima tsaki mikuykunataraq *Egiptochaw* muruyan?
- ¿*Egiptochaw* ñuqanchiknawku tsaki mikuyta muruyan?

- 1 Mushuq shimikunata siqishun.
- 2 Qillqapa shutinta, siqinta rikaashun, niykur, *Egipto* markapita riqinqanchikta qillqashun.
- 3 Riqinqanchikta qillqa ninqanwan tinkuchishun.

Egiptochaw allaapa ashishqa mikuykuna

Egiptoqa hatun *Nilo* mayullawanmi kawan. Kay mayumi, hatun suyuman tumachishqa. Paykuna unaypita murukuq runakuna kayan. Tsaki mikuykunata muruyan. Allaapa alli mikuy kaptin, imaykapis tsaki mikuyta (lentejata garbansuta, pushputa, awatashta) muruyaq.

Kay runakunaqa tsaki mikuykunata achka kallpachakuyyuq kaptin, allaapa mikuyaq. Kay mikuykunawan *Egipto* runakuna alli kallpayuq kayaq. Hinapis tsaki mikuykunapaqa achka mineralninkuna kayaapun, alli kallpachaqnin,

calcio, hierro nishqanmi kapun.

Atska kallpachikuqkunata tarirnin
egipsyokunaqa unay-unaypita kananyaq tsaki
mikuyta mikuyan.

Unayqa sasami mallaqay killakunapaq
mikuykuna churakuy kaq. Paykuna riqiyay
tsaki mikuykunata, killaypa churarashqa
karpis, mana kallpachikuqninkunata
uqrayanqanta. Alli mikuy kayanqanta musyayaq. Paykunapaq kay
mikuykuna allaapa ashishqa kaykuq.

Kay marka runakunaqa allaapa musyaqmi kayaq. Qullqankunaman tsaki
mikuykunata mallaqaypaq churakuyay, Pipis mallaqaywan wañuqtsu,
imaypis mikuyninkuna kayaapuq.

Mushuq shimikuna

suyu. Marka, llaqta ninchikpis.

unaypita. Qipa watapita aytsa.

murukuq. Chakrakuna
mirachik runa.

kallpayuq. Mana
qishyapaakuq.

1 ¿Ima tsaki mikuykunatataq *Egiptochaw* muruyayq?

2 ¿Imanirtaq tsaki mikuykunata allaapa mikuyayq?

Kay tapukuykunata yaskishun

3 ¿Ñawinchanqanchik qillqa imatarayq ashin?

4 ¿Imarayq *Nilo* mayu tsakiptin kanman?

5 ¿Qillqapa siqin nawinchay kaayichaw yanapakunku?, ¿imanir?

6 ¿Pikunatataq kay qillqata riqichishwan? ¿imanir?

Huk tapukuykunapa yaskinta ashishun

1 ¿Imataq kay tsaki mikuykuna kallpaachikuqninkuna kayan?

Tsaki mikuykuna	Kallpaachikuqninkuna	Ima mikuychaw mikuna
<i>Lenteja</i>		
Awash		
Allwi		
<i>Pallar</i>		
Tawri		
Pushpu		
Trigo		

2 ¿Imananmanraq tsaki mikuykunata mana mikushqa?

3 Alli mikuykunata rantikushwantsuraq ¿imanir?

4 ¿Tsaki mikuykunawan imanawraq qillqayta yuritsishwan?

5 ¿Imaraq mamakunata, taytakunta tsaki mikuyta arukuyaananpaq nishwan?

6 ¿Imachawtaq ishkan qillqakuna niraq aw mana niraq kayan?

Qillqakuna	Niraq	Mana niraq
1 qillqa		
2 qillqa		

- 7 ¿Imanirraq ishkan qillqachaw tsaki mikuypita riman?, ¿imataraq ashiyan?
Kaytapis uryana maytunchikchaw yaskishun.

Qillqaqkuna	Ashiyangan	Nuqanchik ninqanchik

- 8 ¿Imanawraq ishkan qillqata ushashwan?

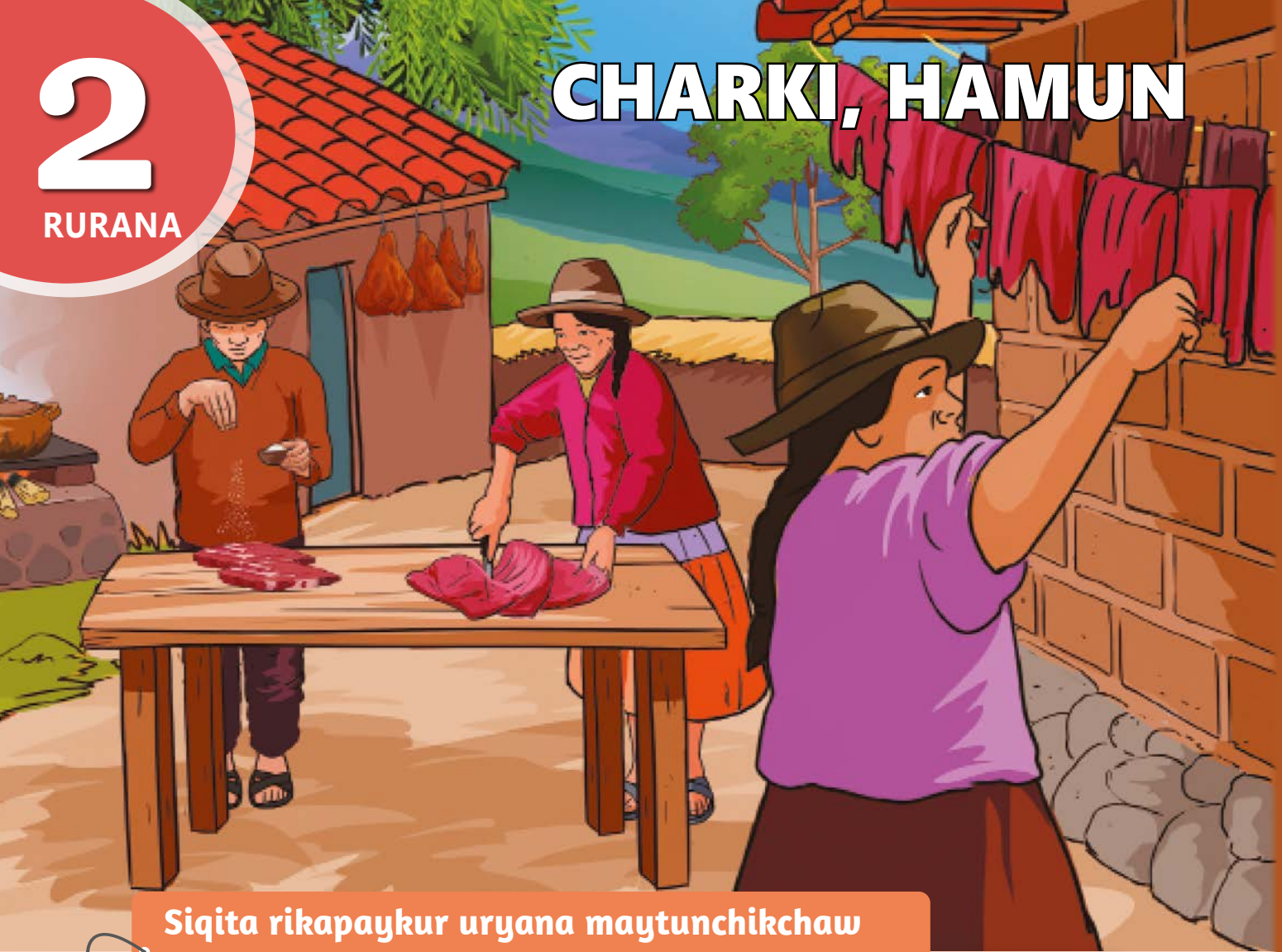
Qillqakuna	Usahynin	Imanawraq nuqanchik ushashwan
1 qillqa		
2 qillqa		

Yachakuypita yuyapakuy

Llapan yachakushqanchikpaqmi yarpachakunanchik, hinamanpis alliq riqinanchikta, alliyaachinapaq yaskishun.

- ¿Imatataq kay ayllu yarpaykachaychaw yachakurqunchik?
¿Imapaqraq yachakurqunchik?
- ¿Imatataq willakuykunapita yachakurqunchik?
- ¿Kay ayllu yarpaykachaychaw ima ruraykunataq sasa kashqa?,
¿imanir?
- ¿Markaachaw yachaqwan rimarqunchikku? ¿imatataq paypita
yachakurqunchik?
- ¿Shamuq ayllu yapaykachaykunapaq imakunataq allipa
yachakushaq?

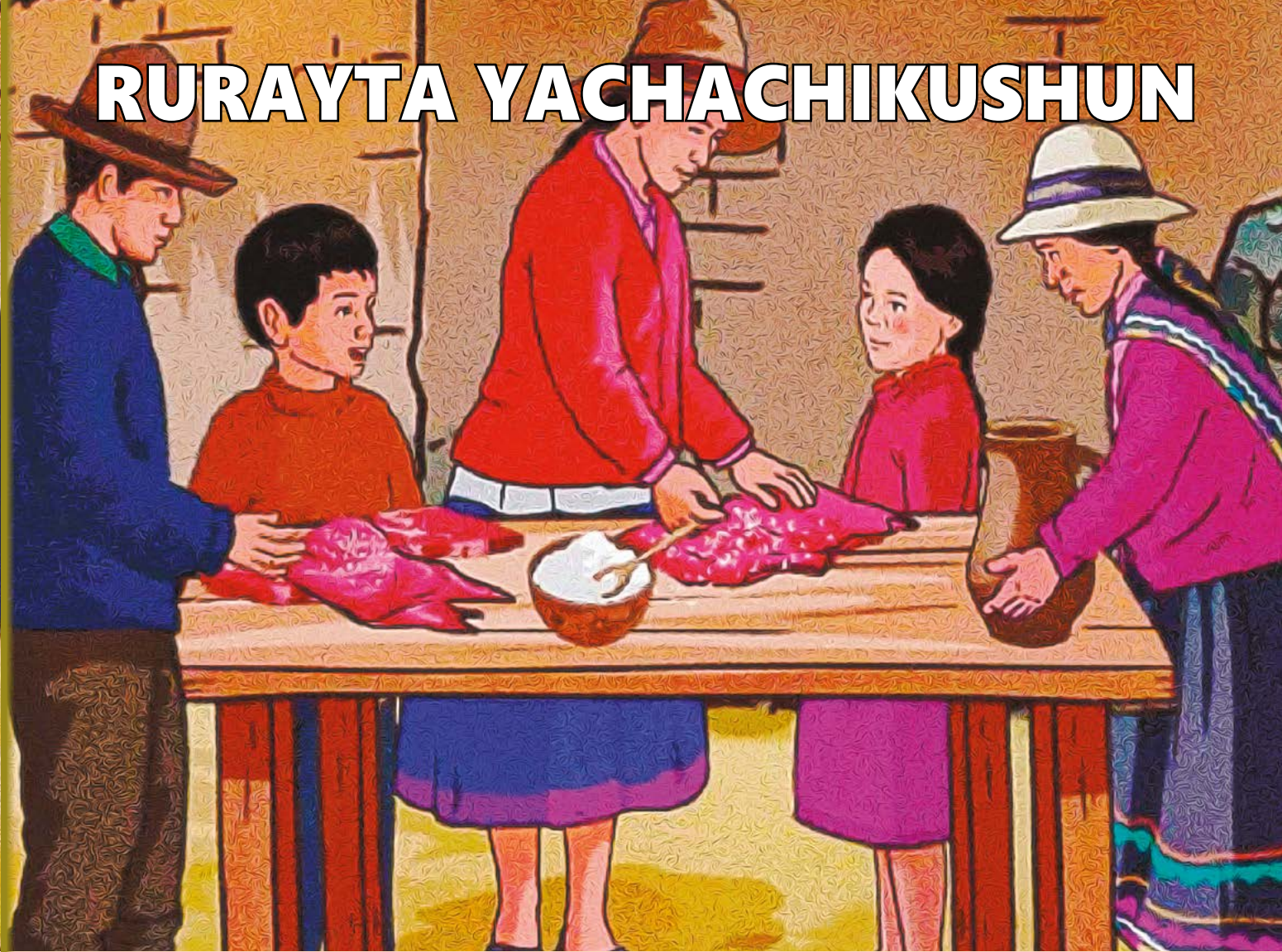
Siqita rikapaykur uryana maytunchikchaw tapukuykunata yaskishun.

1. ¿Imata siqikunachaw ruraykaayan?
2. ¿Imanirtaq warmipis, ullqupis, wamrakunapis ruraykunachaw yuriyan?, ¿imanirtaq kimanta churayaamushqa?
3. ¿Imanawtaq awilanchikkuna hamunta, charkita rurakuyaq?, ¿kanankunaqa imanawtaq rurayan?
4. ¿Qillqapa shutinwan siqikuna tsaraanakuyanku?, ¿imanaw tsaranakuyan?

Musyarqunkitsu

Charkitaqa, hamuntaqa allaapa unaypitam awilanchikkuna, mamanchikkuna ayllunchikkunachaw rurayaq, paykunaqa tsaynawtami *enero*, *febrero* killapaq churakuyaq. Kay mikuykunaqa allaapa alishmi kayan, manam huk imapis qishyatsikuqta apayantsu. Kanankunaqa alalaykatsirmi imatapis churakuyan.

RURAYTA YACHACHIKUSHUN

Paqarimusqa:

Kanankunaqa hinantin markakunachawmi aytsakunata alalayman churayan. Qillaytapis tsaymi aktsichaw allaapa ñishiyen. Unay yachaykunata ayllushun, charkita, hamunta ruraykur aytsakuna churakuyanqanpita yarpaachikushun.

Ñawpa ñawichana

Manaraq ñawintsar uryana maytunchikchaw yaskishun.

- Siqita rikapaashun. Imanawshi shutinwan tsaraanakuyan.
- ¿Imatash kay ñawinchaykunawan yachakushun?, ¿imapaq yachakushun?
- Qillqapa shutinpita wasintsikchaw tsaki mikuykunapita yarpachakushun. ¿Imanawtaq kayan?
- Imanawpis qillqashqa kashqanta rikapakushun. ¿Ima niraq qillqataq kanman?
- Aykapis rakiqillqankuna kashqanta maakushun.
- ¿Qillqakuna qaqaraayanqanpita ima niraq qillqa nishwanraq? Shumaqlla kaayinqanchikta qillqashun, tsaynaw hukkunatapis yachachikunapaq

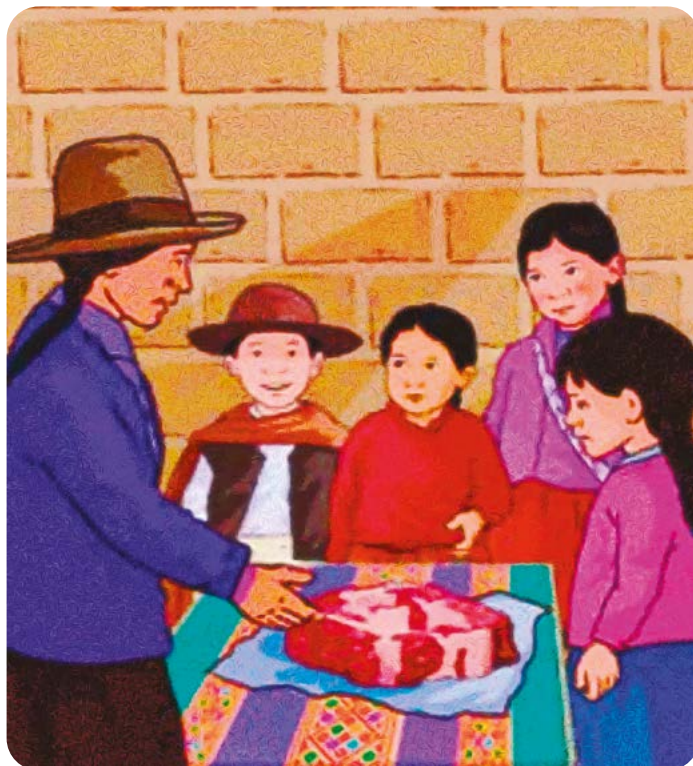
Urayana maytunchikchaw kay tapukuykunata yaskishun.

- ¿Imatataq ura siqichaw rikanichik?
- ¿Imanawtaq markanchikchaw hamunta rurayan?
- ¿Imanawtaq markanchikchaw charkita rurayan?
- ¿Imataraq warmi puwaykaatsin?, ¿imanirraq puwatsin?

Markanchikchaw hamunta, charkita imanaw rurayanqantami yachachikushun

Tsaypaq yachakuqmasinichikwan yaskinapaq quchukaashun.

Ñawintsaychaw kaykunata allipa kaayinapaq rurashun.

- 1 Nawpashpa yaskinqanchikta ashishun, allitakush yaskirqunchik.
- 2 Mana riqinqanchik rimaykunata ayllurir ninqankunata tapukushpa ashishun.
- 3 Yarpay shunqkunata llapan rakiqillqachaw ayllushun.
- 4 Imapis mana kaayishqanchikta qillqashun.
- 5 Llimpikunata yuyakunata llimpinapaq iñishishun.

Charki ruray

Charkitaqa llapan anti markakunachawmi rurayan, kaychaw imanaw rurayanqanta riqishun.

- 1 Wishpakuna waatay**
Kunkanta ruqirir, llapan yawarninta tsarishun. Qaratsanta, pachanta mana aychata rakchatashpa hurqashun

- 2 Aytsa shupichiy:**
Aytsa chukrunanpaq huk hunaq shawaraachishun.

- 3 Aytsa ruquy:**
Chankankunata, rikrankunata, washanta, waqtankunata hurqashun.

- 4 Aytsata llapshalla ruquy:**
Aytsata llapshallaman ruqushun. Aycha mana asyananpaq wiranta, tulluntapis hitashun.

- 5 Aytsa kachitay:**
Kachin shishipaypa hichashun. Alli kachitaanapaq makinchikwan kupashun, llapan aychakunata kachiwan pichushun.

- 6 Aytsa tsakichiy:**
Kachitashqa aytsakunata, llapan yawarnin chillinanpaq hatun rumiwan huk hunaq nitichishun. Ushanapaq aychata tsakichishun..

Yachachikuq qillqa

Instructivo ninchikmi kaynaw niraq qillqataqa. Kayqa naanita qatishpa ruranapaqmi yachatsimanchik. Arukuyta, imapis rurayta, hampikuyta, puriytapis yachachikunmi.

Llapan mushuq shimikuna yuringanpita shumaqlla ninqankunata ashishun. Yachaqkunata, yachachikuqninchikta, yanasanchikkunata tapukushun.

Mushuq shimi	Yachaq ninqan	Yachachikuq ninqan	Qillqachaw ninan

Yanasanchikwan shuntakaarir tapukuykunata yaskishun.

- 1 ¿Imapaqtaq kachitashqa aytsata rumiwan nitichinchik?
- 2 Alichata, charki rurayta munan, rurananpaq yanasanta nin: "Charkitaqa rurariiman, siqinkunata rikaykurllami, manami qillqata ñawinchaamantsu".
- 3 ¿Imataraq kay qillqawan yachakushun? ¿Imataraq Alichata willapashwan?

Ishkay ñawinchay

Unay *Egiptochaw* aytsa tsakichiy

Egiptochaw imanaw aytsa churayanqanta riqishun. *Egiptochaw* aycha tsakichiy shutiyuq qillqatami ñawinchaashun.

Qillqata rikapaashun, tsaypaq uryana maytunchikchaw tapuykunata yaskishun.

- ¿Imataq qillqapa shutin nimanchik?
- ¿Imatataq qillqapa siqinchaw runakuna ruraykaayan?
- ¿Imapitaraq qillqa rimañqa?
- ¿Imataraq kay qillqa ashin?
- ¿Piraq qillqashqa?, ¿imapaqraq qillqashqa?

- Qillqata alli kaayinapaq yapay ñawinchaashun, *Egipto* imanaw marka kanqanta, mikuykuna rurayanqanta siqishun.
- Manaraq ñawinchaychaw riqir nawpaashun. ¿Kaykuna qillqa kaayichaw imanirtaq yanapamashun?

Unay *Egiptochaw* aytsa tsakichiy

Unay *Egipto* markachawqa manami mallaqay allaapa kaqtsu; mana alli watakunachaw ichiq pishipaqlami kayaq.

Nilo mayu kuchunchaw, alli intiyuq kayanqantami iñishiyaq. Achka waatayuq kayaq. Sacha ashmankunapis kayaapuq,

tukuy niraq mikuykunata mirachiyaq.

Challwakutanami *Nilochaw* tsariyaq. ish kayman kicharir, aqishninkunata hitarir, kachitaykur tsakichiyaq. Paykuna killaypa churarashqata, tsakishqa challwakunata mikuyaq.

Paatukuna, wallpakuna, waakakuna, kuchikuna waatayanqanta, sacha ashmakuna chariyanqanta pishtarir, charkiykur churakuyaq.

Paykunaqa wañukuqkunapis mikuyanmi niiyaqshi. Charkinkunawan, tsakishqa challwakunawan ayankunata pampayaq. Pampakuyanqanchaw tsaykunata tariyashqa. Kay tarikuykumami paykuna aychankunata imanaw churakuyanqanta riqichimanchik.

Mushuq shimikuna

wata. 12 killa patsa tumay.

waata. Ashmakunata wasichaw charay.

aya. Wañusqa runa.

killaypa. Achka killakuna.

sacha. Mana waatashqa ashma.

mirachiyaq. Imatapis achkayachiy.

Ñawinchaarir kaayinqanchikta kayman qillqashun. Tapuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun

- 1 ¿Imanawtaq *Egipto* nunakuna challwa aytsata churayaq?
- 2 ¿Imatataq *Nilo* kuchunpita inishiyaq?
- 3 ¿Ima ashmakunatatataq mikuyaq?
- 4 ¿Imapaqraq kay qillqata rurayashqa?
- 5 ¿Qillqachaw Ima ninantaq?
 - Atska waatayuq
 - Sacha ashmakuna
 - Alli intiyuq
- 6 Qillqachaw nimanichik: "Paykunaqa wañukuqkunapis mikuyanmi

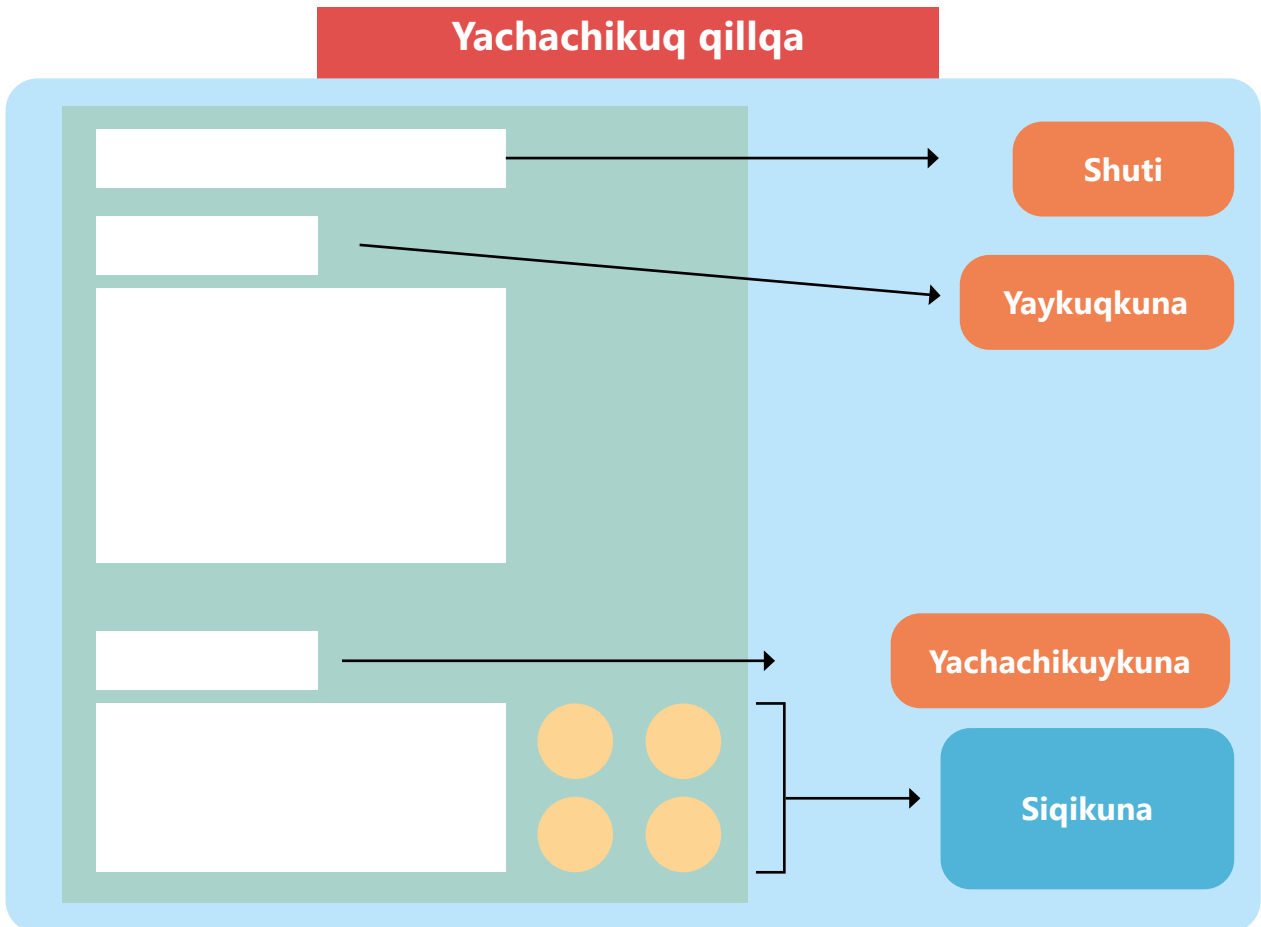

nियाqshi, tsaymi charkinkunawan, tsakishqa challwakunawan ayankunata pampayaq" ¿Imataq kaypita nishwan?

- 7 *¿Egipsyokuna nuqanchiknawku charkita rurayan?, ¿imanawtaq?*
- 8 *¿Imanawraq huklaayaman qillqataqa tikratsinkiman?*
- 9 *¿Mayqankunataq niraq shimikuna kayan?*

Shimikuna	niraq	mana niraq
1 qillqa		
2 qillqa		

- 10 *¿Markanchikchaw imanawtaq hamunta charquita arukuyan?, yachachikuq qillqachaw yachachikushun.*

11 ¿Imachawtaq niraq, mana niraq qillqakuna kayan?

Niraq qillqakuna	Imanaw kanqan	Imankuna kapunqan	Imanaw qillqashya kayanqan.
Yachachikuq			
Washaakuq			
Willakuq			
Riqichikuq			

Yachakuypita yuyapakuy

Kanan yachakuykunapita yuyapakushun. Mana llullakushpa kay tapukuykunata yaskishun.

- ¿Yachachikuq qillqata ruranapaq, rimanapaqpis imanirtaq qatiyninta rurashwan?
- Qillqaychaw ¿ima yachaykunata allipa huk ruraykunachaw yanapamaanapaq rurarquchik?
- Rimaychaw ¿ima yachaykunataq pishipaamanchikraq?
- ¿Imapaqtaq hamun aw charki ruray kawayninchikchaw alli kanqa?
- ¿Yachakunqanchikkuna imachawtaq yanapamaashun?
- ¿Ima yachakuyraqtaq pishipaamanchik?, ¿imanawtaq yachakushun?
- ¿Imataq ahalla ruray kashqa?, ¿imataq sasa kashqa?

PARQUKUNA RIQICHIKUSHUN

Siqikunata rikapaykur uryana maytunchikchaw tapukuykunata yaskishun.

1. ¿Imata siqikuna nimanchik?
2. ¿Yanapanakuy rikakuntsuraq?, ¿imanirtaq ishkanta churayaamushqa?
3. ¿Imanawtaq naanikunata, siqyakunata imaykatapis unaykuna rurapakuyaq?
4. ¿Qillqapa shutinwan siqikuna tsaraanakuyanku?, ¿imanaw tsaranakuyan?

Musyanchikmi

Minkaqa yanapanakuypa imaykatapis ruraymi. Unaykunapitam Inkakuna kawayanqanpitam kaynaw uryakuyqa shamun. Kanankunapis ayllukunachaw kawaykaatsiyanmi. Wakinkunaqa rantinpaanakuy niyanmi.

SIKYAKUNA RURAYTA

Paqarimusqa:

Yaku pishinqanmi runakunapa hatun llakikuynin. Kaynaw llakikuywanmi murukuq runakuna wallka yakuwan qishpiq mikuykuna muruq churakaayan.

Ñawpa ñawinchana

Manaraq ñawintsar tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- Siqita rikapaashun. Imanawshi shutinwan tsaraanakuyan. ¿Imatataq kaayichimanchik?
- ¿Imatash kay ñawinchaykunawan yachakushun?, ¿imapaq yachakushun?
- Qillqapa shutinpita markanchikchaw yanapanakuypita yarpachakushun.
- ¿Imanawtaq markanchikchaw sikyakunata, parqunata pitsayan?
- Imanawpis qillqashqa kashqanta rikapaakushun. ¿Ima niraq qillqaraq?
- Aykapis rakiqillqankuna kashqanta maakushun.
- ¿Qillqakuna qaqaraayanqanpita ima niraq qillqa nishwanraq?
- ¿Shumaqlla kaayinqanchikta qillqashun, tsaynaw hukkunatapis yachachikunapaq?
- Yachakuqmasinichikwan shumaqlla rimakushun
- Willakuyninchikpa kaqninkunata churashun.

Ñawinchaychaw kaykunata yarpaashun.

- Ñawinchaychaw shumaqlla kaayishun.
- Yarpay shunqunchaw sumillashun.
- Mushuq shimikunata qillqashun.

Anti ayllukunachaw parqukuna kichayanqan

Unay anti runakuna *tecnología hidráulica* nishqanta riqiyashqami. Paykuna yarqakunawan antipita yakuta apaykur, chalamarkachaw tsikan aqushatapis hatun chakrakunaman tumachiyaq.

Tariykuna:

Llapan *Perú* llaqtachawmi unay parqukuna, sikiyakuna kan. Unay yayanchikkuna rurayashqan, kananyaq kan. Kaykunawan, kananyaq wakin markakuna chakrankunata parquyan; shuqapaq Wirukataq kanankunapis rikakuykan.

Nepeña mayu piqanchaw, Waylas - *Ancash* markachaw, kaychawmi quchakuna llikanaw rurasha kayan (Quñuq Ranra, Kapadu qucha, Tuqanqa), Kay quchakunatami Wirukataq parqu watan. Wirukataq 100 *kilometros*pa *Nepeña* mayupita, Lakramarkayaq yakuta apan. Tsaynaw anti markapita chala markayaq yakuta apayan. Kay tarikurmi anti runa parqu ruraykunachaw kayanqanta rikaachimanchik.

Yachaykuna.

Parquta rurayaanapaq paykuna ayka yaku apayananta musyayaq. Allaapata apayaptin parquta qashqarirmi yaku aywakuq, wallka karnami chakrakunaman chantsu.

Ayka parqu tikllaraananta riqiyay. Allaapa tikllaraq rurayaptin, yaku ayqirnin patsata wakwaq; allaapa pampa rurayaptin yaku mana ayqintsu, aqusha quchukar parquta tsapan.

Parqu aywananapaq imanaw allpakuna kanqantapis riqiyay, aqushachaw mana yaku illakaanapaq mituta patsaman qupiyay, tsayqa yaku manam illakaqtsu, patsapis wakwakaqtsu.

Mushuq shimikuna

yarqa. Parqukuna, sikiyakuna ruray.

parquy. Yakuta patsaman hichay.

watan. Imapis hukwan qaqachiy.

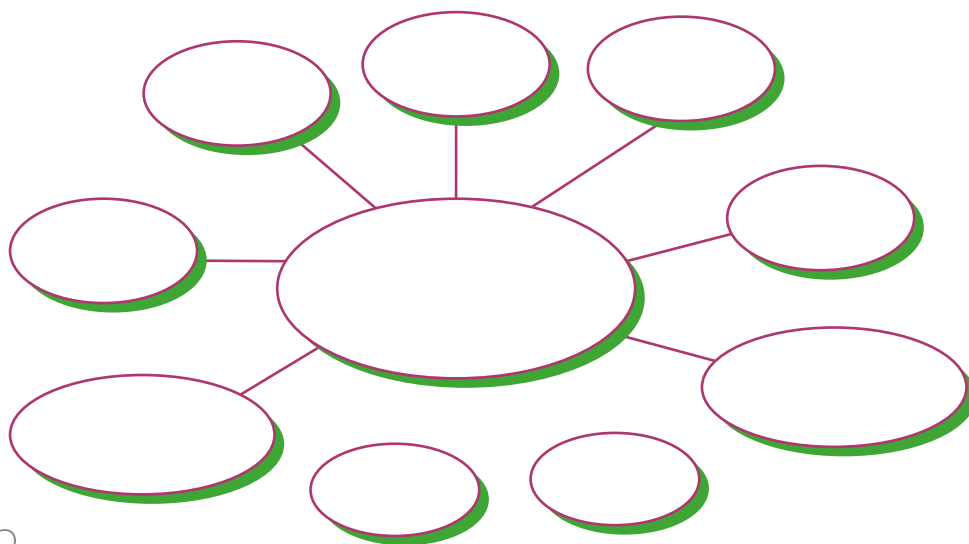
illakaqtsu. Imapis nana uqrakaqtsu.

Unay anti runakuna manami llutallatsu parqkunata kichayaq, paykuna *ingeniero hidráulicokunanawmi* rurayaq. Kay yachaykunata ayllushwan llapan markakunaman yakuta apanapaq.

Kaayinqanchikwan siqi willakuykunata rurashun.

- 1 ¿Imaman aqushata tikratsiyaq?
- 2 ¿Imataq qillqapa shutin?
- 3 ¿Imataq Wirukataq?
- 4 Rimaykunata ñawinchaashun, yanachashqa shimikunata ayllushiminwan trukanapaq.

Tsikan aqushatapis hatun chakrakunaman tumachiyaq.

Llapan Perú **llaqtachawmi** unay parqkunata, sikyakuna kaq.

Parqu aywananpaq allpakuna imanaw kashqantapis **riqiyaqmi**.

Mituta patsaman **qUPIYaq**.

- 5 ¿Imataq *tecnología hidráulica* ninan?
- 6 Qillqa rimay Wirukataq parqupita ¿Maychawtaq Wirukataqta tarinchik?

- 7 ¿Imapaqtaq anti runakuna yakuta chaalamarkayaq apayaq?
- 8 ¿Imapaqraq llapan markakunaman yakuta apashwan?
- 9 ¿Imakunataq unay yayanchikkuna parqkunata, sikyakunata rurayaanpaq riqiyayq?
- 10 ¿Alliku kaynaw ruraykuna? ¿Imanir alli aw mana allitsu nishwan?

Kananqa ima patsachaw qillqashqa kanqanta maakushun, tsaypitana huk patsaman tikrachishun.

nawpa patsa	kay patsa	shamuq patsa

- 1 ¿Imataq *descriptivo topográfico* nishqan niraq qillqa?
- 2 ¿Imanawtaq yachatsikuykunata qillqaq churamushqa, alliku, manaku alli? Shumaqlla kayman qaqachishun. Yarpaashun, kaychawqa manam qillqantsikchu. Uryana maytunchikta apashun.

nawpa patsa	kay patsa	shamuq patsa

- 3 ¿Imanawtaq *ingeniería hidráulicanaw* rurapakuyqa?

Ingeniería hidráulicanaw

Mana *ingeniería hidráulicanaw*

- 4 ¿Ima ninantaq kay *sufijokuna*? Kaykunataqa maytukunata qawapaykur, tapuykur yaskishun.

-chaw
-mi
-kuna
-shqa
-yki
-ta
-yaq
-pita

Ishkay ñawinchana

Imanawtaq *Afrikachaw* muruyan

Kananqa qillqatami ñawinchaashun, *Afrikachaw* yaku pishinqanta riqinapaq.

- ¿Imatataq siqi nimanchik?
- ¿Siqichawnawku markanchikchaw uryanchik, murukunchik?
- ¿Imapaqtaq ñawinchaashun?
- ¿Imapitaraq kay qillqa rimañqa? ¿imanir?
- ¿Imapitaraq kay qillqata rurayashqa?

- 1 Hapallanchiklla upaallapa ñawinchaashun. Yarpay shunqkunata taririr siqinchaashun.
- 2 Yapay ñawinchaashun, kananqa ñawinchar kay tapuykunata yaskishun:
 - ¿Imatataq kay qillqa ashin?
 - ¿Imapaq ñawinchaashun?

manawtaq *Afrikachaw* murukuyan

Afrikachaw manami parqukuna allaapaqa kantsu. Chakrakunapita mayukuna, quchakunapis karuchawran kayan. Wamrakuna yachaywasinkunata mana aywashpa, muruyninkunata parquyaananpaq, ashnukunawan yakuta chakrankunaman ashtayan.

Kanankunaqa *Afrika* suyuta wakin llaqtakuna parqukunata rurarnin yanapaykayan.

Parqukunawan atska mukuykunata muruyaananpaq. Parqukunawan yakuta chakrankunaman chatsiyaptin, wamrakunapis yachaywasinkunaman kutiyanqami.

Mushuq shimikuna

karuchaw. Kaypita, wakman rakikashqa.

yanapay. Qillaynin aw kallpan quy.

ashtayan. Imatapis apapakuy.

chaatsiyaptin. Imatapis munanqanman apay.

wallka. Pishi ninchikpis

África suyuchawqa wallkallatami muruyan, tsaymi mikuy pishin. Parqukunata ruraykurqa tukuy niraq mukuykunatami alli mikushqa kayaanpaq muruyanqa.

África yanapaq suyukunami niyan: parqukuna rurayllachawtsu kay yanapakuy ushan, paykunata chakrakuna shumaq qallpayta, yaku taapaytapis yachachiyananmi.

Kayinqanchikwan ichikllachaw qillqashun.

Tapuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun

1 ¿Imanawtaq yakuta ashtayan?

- 2 ¿Imanirtaq yakuta ashtayan?
- 3 ¿Imanirtaq Afrikachaw wamrakuna yachaywasita aywayantsu?
- 4 ¿Imanawtaq *Afrikata* yanapaykaayan?
- 5 ¿Imaraq kanman mana *Afrikata* yanapashqa?
- 6 ¿Qampaq, imanawraq yanapayanman?
- 7 ¿Imapaqraq kay qillqata qillqayashqa?, ¿imankunaraq kapun?
- 8 Qillqakuna niraq mana niraq kayanqanta shumaqlla qillqashun. Ama qunqashuntsu uryana maytunchikchaw yaskita.

Qillqa	Kanqan	Kapunqan	Shuqan
Rikaachikuq qillqa			
Yachachikuq qillqa			
Riqichikuq qillqa			
Washaakuq qillqa			

- 9 Niraq, mana niraq ishkan qillqakuna kayanqanta churashun

Qillqakuna	niraq	niraq
1 qillqa		
2 qillqa		

- 10 ¿Mayqankunataq yarpay shunqukuna kayan?

1 qillqa	2 qillqa

Yachakuypita yuyapakuy

Yachakuyninchikta yuyanachaashun, tsuya kananpaq.

- ¿Kay ayllu yarpachakuyta manaraq rurarnin imata riqirqaa? ¿kanan imata riqii?
- ¿Imapaqraq parqukunata, sikyakunata unay yayanchikkuna rurayanqanta riqishwan?
- ¿Imata rurashwan mana yaku pishinanpaq?
- ¿Ima unay yachaykunatataq parqukunata, sikyakunata ruranapaq ayllushwan?, ¿Imanir?
- ¿Parqu, sikya ruraqkuna niyanqanta *red socialkunapa* riqichiswanku? ¿imanir?

Kaychawqa *glosario* (shimi qullqata) qillqashun

suyuchawqa.

wallkallatami.

parqukunata.

ruraykurqa.

mukuykunatami.

muruyanqa.

parqukuna.

rurayllachawtsu.

paykunata.

chakrakuna.

4

RURANA

WAAKA, UUSHA, ASHNU,

Siqikunata rikapaykur uryana maytunchikchaw kay tapukuykunata yaskishun.

1. ¿Imata siqikunapita nishwan?, ¿ima ashmakuna rikakuyan?
2. ¿Yanapanakuy rikakuntsuraq?, ¿imanirtaq wamrakunapis ashmakunawan kaykaayan?
3. ¿Imanawtaq unaykuna ashmakuyaq?
4. ¿Qillqapa shutinwan siqikuna tsaraanakuyanku?, ¿markanchikchawqa ashmakunapis llapan kawaqwan runakunash kayan niyanmi?, imataq ninki.

Musyarqunkitsu

Llapan anti markakunachawqa allaapa kuyapashpam imayka ashmatapis waatakuyan, llapanpaqmi runanaw maakuq ashmakuna kayan. Tsaymi llapanta shumaqlla qarayan, kuyapaayan, hapallankunata haqiyantsu. Shumaqmi llapankunawan waatanakuyan.

KAWALLU HATUN WAATAY

Paqarimusqa:

Anti ayllukunachawqa hatun ashmakuna waataypaqnawnatsu.

Ashmakunapa aysanta, qaranta, millwanta allaapaqa

iñishinchiknatsu.

Ñawpa ñawinchana

Manaraq ñawintsar kaykunata yaskishun tsaypitapis yuyapakishun.

- Siqita rikapaashun. Imanawshi shutinwan tsaraanakuyan. ¿Imatataq kaayichimanchik?
- ¿Imata kay ñawinchaykunawan yachakushun?, ¿imapaq yachakushun?
- Qillqapa shutinpita markanchikchaw ashmakuyta yarpaashun. Qillqa ninqanwan qaqaaachinapaq.
- ¿Imanawtaq markanchikchaw ashmakunata: waakata, hakata, kawalluta waatayan?
- Imanawpis qillqashqa kashqanta rikapaakushun. ¿Ima niraq qillqaraq?
- Aykapis rakiqillqankuna kashqanta maakushun. Imanaw yuyaykuna qaqaraayan.
- ¿Qillqakuna qaqaraayanqanpita ima niraq qillqataq?
- ¿Shumaqlla kaayinqanchikta qillqashun, tsaynaw hukkunatapis yachachikunapaq?

Qillqata ñawinchaanapaq kay tapukuykunata yaskishun:

- ¿Markanchikchaw hatun ashmakunata imanawtaq waatanchik? ¿Imanir?
- ¿Imanawtaq hatun ashmakunata mirachinchik?
- ¿Markanchikchaw hatun ashmakunataraku yachaykunawan waatashwan? ¿Imanir?

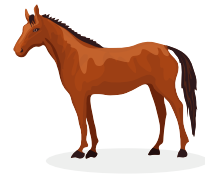
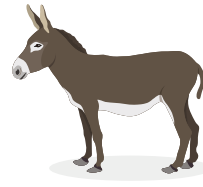
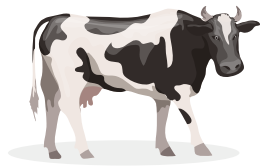
Llapan ñawinchanqanchikta qatir sumillar kay tapukuykunata yarpaashun.

- 1 ¿Ima ashmakunapitataq willakuq siqi riman?
- 2 ¿Imata yachachimanchik?
- 3 ¿Mayqantaq mushuq shimikuna kayan?

Alli waatakuy

- 1 ¿Imanawtaq mirayan?

Tsarikun	12 aw 17 killayuq karnin.	6 killapita.	24 killapita	42 killapita
Chichun	9 killa	5 killa	12 killa	12 killa
Wachan	Hukllayllata, wakinqa ish kaytam wachayan.	Hukllayllata	Hukllayllata	Hukllayllata
Wasqin	7 killayuq karnin	4 killayuq karnin	6 killayuq karnin	6 killayuq karnin

- 2 ¿Imachawtaq yanapakuyan?

Uusha wanuta chakranchikman hichanapaq qumanchik.

Tuurukunawan chakranchikta tikranapaq, murunapaqpis yapyanchik.

Ashnukunata imaykatapis wantuchinchik, tsaynawllami, muruykuna aylluychaw halutsinchik.

Kawallukuna allimi mana chakipa purinapaq, mikuykuna aylluychawpis haluchinchikmi.

3 ¿Imakunataq kay ashmakunapita hurqanchik?

- Lichita
- Millwata
- Aytsata
- Aytsata
- Qarata
- Qarata
- Qarata
- Qarachata

Blank orange box

White sheep, Brown cow, Dark brown donkey, Brown horse

White rounded squares

Black and white cow, White sheep, Dark brown donkey, Brown horse

White ovals with blue borders

Ñawinchaarir, qillqa rimañqan ashmakunata siqirir tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- 1 ¿Imataq qillqa ninqanpita waatakushqanchikpita nishwan?
- 2 ¿Ima rikuy qillqataq?
- 3 ¿Imataq waakapita yarquntsu?
- 4 ¿Ima killachawtaq waaka wachanman, *enero* killachaw tsarikurir?
- 5 ¿Ima ashmakunapitataq kay qillqa riman?, ¿imanawtaq tsay ashma yanapamanchik?
- 6 ¿Imapaq qillqashqa nishwanraq?
- 7 ¿Kay willakuq siqita ñawinchaarir ima ashmata waatankiman? ¿imanir?

Ishkay ñawinchana

Cherokekuna

Kaychaw *Cherokekuna* imanaw kanqantami riqishun.

Qillqapa shutinta, siqinta rikaykur tapukuykunata yaskishun:

- ¿Imapaqraq ñawinchashun?
- ¿Imapaqraq qillqayaamushqa?
- ¿Imata yachakushun?
- ¿Ima niraq qillqataq?
- ¿Yuyaykuna qaqaraqkuna imataq nimananchik?

- 1 Mushuq shimikunata qillqashun.
- 2 Yarpay shunqkunapa hawanchaw llimpishun.
- 3 kayinqanchikta qillqapa kuchunkunachaw sumillashun.

Cherokekuna

Cherokekuna Estados Unidos suyu markachawmi unay-unaypita yachayarqan.

Paykunaqa manami ima uywakunatapis waatayashqatsu. *Cherokekunaqa* sacha uywakunata wañuchiyaq, aysanta llaapan ayllunkunawan mikuyaananpaq.

Tukuy niraq ashmakunata wañuchiyaq: lluychukunata, alcekunata, ukukukunata, achka aysayuaq karninga huk ayllukunawami trukakuyaq.

Cherokekunachawqa warmikumami murupakuyaq; ullqukuna karu markakunapa sacha ashmakuna chariq yarquyanqanyaq. Warmikunaqa alli muruqmi kayaq: sarata, purututa, chiklayuta murukuyaq.

Cherokekunaqa allaapami Patsamamata kuyayaq. Llaapan patsachaw kawaqkunata llutaqa wañuchiyaqtsu. *Cheroke* runakunaqa sacha ashmakunata wañuchiyaananpaq Patsamamatami nawpata mañakuyaq. Chichu, llullu uywakunataqa manam wañuchiyaqtsu.

Mushuq Shimikuna

uywa. Ashma ninchikpis.

karu. Kaykanchikpita allaapa witikuy.

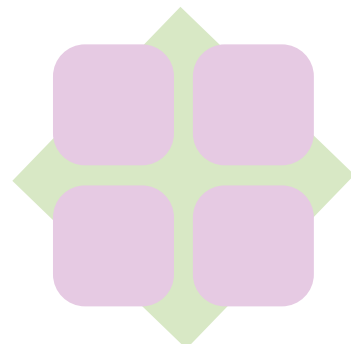
chariq. Ashmakuna qatikachay.

nawpata. Manaraq imatapis rurarnin.

mañakuyaq. Ima ruraypis alli yarqunanpaq munay.

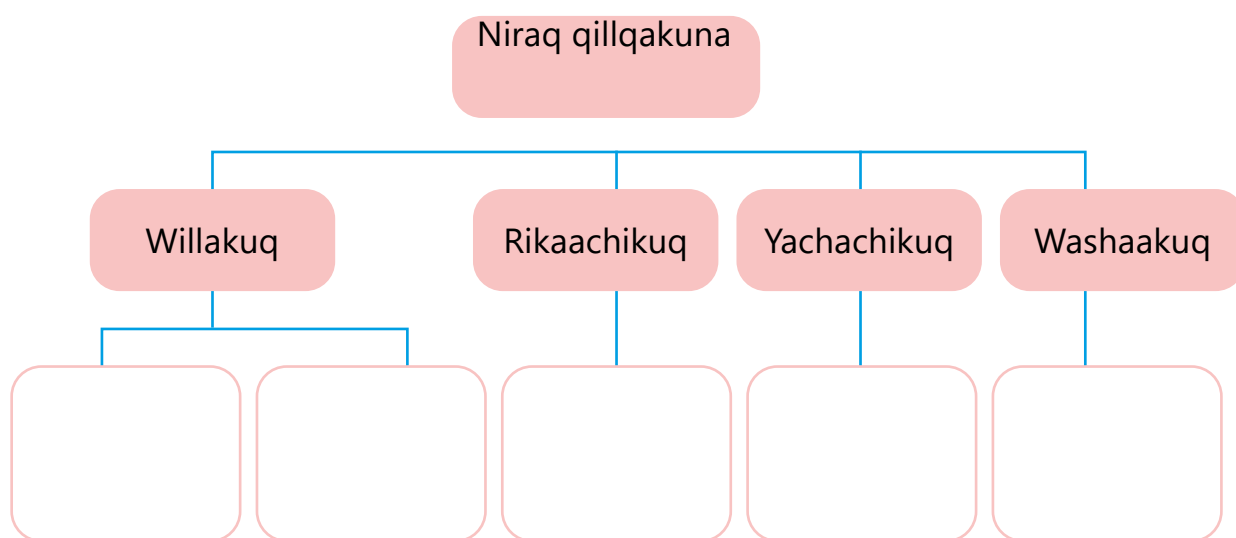
**Red semántica nishqanta
kaayinqanchikwan qillqashun.**

Tapukuykuna nana yaskinqanchikta *internetchaw*, maytukunachaw ashiykur yaskishun.

Tapuykunata uryana maytuchaw yaskishun

- 1 ¿Ima ashmakunataq *cherokekuna* mikuyanapaq wañuchiyaq?
- 2 ¿*Cherokekunachaw* pikunataq, imanawtaq murukuyaq?

- 3 ¿Ima ninantaq?, ¿Imata kaayinchik?, ¿imanawtaq markanchikchaw ninchik?
 - Sacha uywakuna
 - ... tukuy niraq ashmakuna
 - Warmikunaqa alli muruqmi kayaq
- 4 *Cheroquekunawanaw* markanchikchaw waatakunqanchikta qaqachishun.

Waatakushqanchik	<i>Cherokekuna</i> waatakuyanqan

5 Ishkan siqikunapita imatataq yuyay wichqaykunata churashwan

1 qillqa	2 qillqa

6 Yuyaykuna qaqaraayanqanpita niraq qillqata churashun

<i>Infografía</i>	
Riqichikuy	

7 ¿Mayqankunataq yarpay shunqukuna kayan?

<i>Infografía</i>	Kartilla

8 Aywaq, shamuq y kanan patsaman qillqashqata tikratsishun.

	1 qillqa	2 qillqa
aywaq patsa		
shamuq patsa		
kanan patsa		

9 *Sufjukurata* ayllushun, ima ninqankunatapis churashun

-kuna	
-ta	
-shun	
-tapi	
-kuy	

Yachakuypita yuyapakuy

Kanan yachakuyninchikta yuyashun. Tapukuykunata yaskishun.

- ¿Imapaqraq ashmakunata waatanapaq yachakushwan? ¿imanir?
- ¿Markanchikchaw *manejo técnico* nishqanwan aw kikinichikpa yachayninchikwanku ashmakunata shumaq waatakunchik? ¿Imanir?
- ¿Imanawtaq markanchikchaw waatakuqkunata tukuynawpa alli, waatakuyaananpaq riqichishwan?
- ¿Markanchik ashmakuna waataypaqnawku watakuna kaykan?5
- ¿Willakuy wiyanganchikta huk runakunata riqichishwanku? ¿imanir?

Kaychawqa *glosario* (shimi qullqata) qillqashun

cherokekunachawqa.

warmikumami.

murupakuyaq.

ullqukuna.

markakunapa.

yarquyanqanyaq.

muruqmi kayaq.

purututa.

chiklayuta.

MATIKUNA RURAYCHAW KALLPAACHISHUN

► Siqikunata rikapaykur uryana maytunchikchaw kay tapukuykunata yaskishun.

1. ¿Imata ruraykaayan?, ¿imata ullqukuna ruraykaayan?
2. ¿Yanapanakuy rikakuntsuraq?, ¿imanirtaq wamrakunapis ashmakunawan kaykaayan?
3. ¿Ima yachaykunataq rikakun?
4. ¿Rikakunku shumaq kaway?, ¿imanirtaq shumaq kaway ninchik?.
5. ¿Aylluchaw matikuna ruraychaw imata iñishiyen?

Musyarqunkitsu

Llapan anti markakunachawqa allaapa yanapanakushpam imaykatapis ruraykuyaq. Ichikpis, hatunpis ruraykunachaw yanapanakuyaqmi. Manka rurayqa shumaq allpa akraymi, hampimi.

UNAY YACHAYKUNATA

Paqarimusqa:

Kanankunaqa markanchikkunachaw chiklayupita matikunata mananami ruranchiknatsu. Matikuna imanaw ruraytapis qunqashqanami kanchik. Chiklayupita rurashqa matita ñishinchiknatsu, *plásticopita*, *metalpita*, *mayolicapita* rurashqa matikunallatami qatukuyanpis.

Ñawpa ñawinchana

Manaraq ñawintsar tapukuykunata uryana maytunchaw yaskishun:

- Qillqapa shutinta ñawinchaashun, siqinta rikaarir, yaskishun
- ¿Imanawraq matikunata rurayan?
- ¿Imanawraq yanapanakuyan?

Ñawinchaychaw kaykunata yarpaashun

- Llapan kaayinqanchikta shumaqlla ichik ichik qillqashqa kuchunman sumillashun.
- Yapay qillqata ñawinchaashun, mushuq shimikunata hipishun.
- Mushuq shimikunata llimpishun.
- Musyanqanchikwan yachakuykanqanchikta taritsishun.

Unay matikuna chaninchay

Hatun llakimi plásticota allaapa ñishiy. Llakikuypita yarqunapaq, unay yayanchikkunapa matinkunatami riqishwan. Chiklayupita rurashqa matikunata ñishinapaq.

Chiklayupita rurashqa matikuna unay - unaypitami Perú llaqtachaw ñishiyaq.

Juluis Bird (1964), waka Prieta, La Libertad

suyuchaw, kay matikunapa pakipinkunata tarishqa. Kay matikunata 1950 watakuna manaraq *Cristo* yuriptinmi rurayaq. Llapan Perú suyuchaw kay matikuta tariyashqa. Kay matikunatami yakuta, aswata, mikuykunata, kukata winayaanpaq iñishiyaq.

Kananmi *Cochas Grande* markachaw, *Huancayo* suyuchaw, yawarmasikuna allaapa shumaq matikunata rurayan, paykunami buril nishqanwan matichaw tukuy niraq shumaq siqikunata, willakuykunatapis qillqayan.

Claudewan Geneviève Auroi matikuna ruraychaw kimsapa ruraykunata tariyashqa. Hukmi rurin yana, kaychawmi burilwan qillqashqata yana uchpawan kupayaq. Ishkay kaqmi rupashqa, qillqarirmi ninawan rupachiyaq. Kimsa kaqnami tiñishqa, kaychawmi qillqashqata añilwan tiñiyaq, tsaypita iskuwan aw talkuwanpis kupayaq.

Kay matikuna manami mikuykunata winanallapaqtsu. Kay matikunachawqa allaapa shumaq willakuykunatami tarinchik. Mati ruraqkunami imanaw chakra runakuna kawayanqanta, uryayanqanta, mikuyanqanta qillqayaq. Kay matikunachaw harawikunata, markakunapa willakuyninkunatapis qillqayan. Matikunata alahatanawpis iñishiyaq.

Kay mati ruray chaninchaymi allaapa alli markanchikpaq, kaykunata riqirninqa yayanchikkunapa yachayninkunata qunqananchiktsu. Kay matikunata inishirqa Patsamamatapis manami qishyachinchiktsu.

Plasticokunawanqa allaapami puqitaakunchik, *plástico* wataypa hitararmi Patsamamanchikta qishyachin, chiklayupita matiqa patsachaw hitarar ismurinmi.

Mushuq Shimikuna

pakipinkuna. Kallpinkuna ninchikpis.

yawarmasi. Ayllu ninchikpis.

uchpa. Amaapis kayakar haqinqan.

isku. Kali ninchikpis.

- 1 Juluis Bird matikunapa pakipinkunata taringan suyuta anqashwan llimpirir, shutinta qillqashun.
- 2 *Cochas Grande* suyuchaw kanqanta pukawan llimpirir, shutinta qillqashun

Kayman imapaq matikunata iñishinqanchikta qillqashun.

- 1 *Tesisninta*, wachayninta, ushayninkunata rakishun.
- 2 Rimaykunata mahankunatawan watashun, niykur allin kaqta akrashun.
- 3 ¿Pikunataq matikuna ruraychaw kimsa ruraykuna kanqanta tariyashqa?
- 4 ¿Imapaqtaq unay yayanchikkunapa chiklayupita rurashqa matinkunata riqishwan? Hipishqa shimikunata rimayman kutichishun.
- 5 ¿Wasinchikchaw chiklayupita rurashqa matita iñishishwanku? ¿imanir?
- 6 ¿Imapaqtaq kay qillqata rurayashqa?
- 7 ¿Imapaqtaq qillqaq Claudewan Geneviève Auroi tariyanqanta churashqa?
- 8 ¿Yawarmasiykikuna chiklayupita rurashqa matikunata iñishiyaananpaq, alli kaayichir imataraq nishwan?

Shutikuna	
Ashinqankuna	
Pipaq	
Ruraykuna	
Qillay	
Chaninchay	

- 9 Chiklayupita matita, *plástiku* matitawan tinkuchishun.

Ishkay ñawinchay

Apachekunawan Inkakuna

Kaychaw *Apachekunapa* matinkuna shutiyuq qillqatami ñawinchaashun.

Tsaypaq, siqita rikaykur yaskishun:

- 1 ¿imatataq siqi nimanchik?
- 2 ¿Qillqapa shutin imata willamanchik?
- 3 Qillqapa siqinta, shutinta rikarqunchikku, ¿imapitataq qillqa rimanqa?
- 4 Inkakunawan *Apachakuna* imachawraq niraq kayan.
- 5 ¿Imataraq siqi ashin?
- 6 ¿Imata yachakushun?

Unay matikuna chaninchay

Apachekunaqa markan-markan purikuq runakunami kayarqan. Kaykuna sacha ashmakunata wañuchiyaananpaq qatiparnin wakpa kaypa llaapan ayllunkunawan aywakuyaq.

Apachekunaqa Arizona, *Nuevo México*, *Texas*, *Colorado* shutishqa

markakunapami puriyashqa.

Apachekunachawqa warmikumami mikuykunata aruyaq. Ullqukunaqa aysakunata, warmikuna aruyaananpaq qurakunata ashiaq.

Yakuta apayaananpaq, churayaanapaq paykuna uchkushqata chiklayuta iñishiyaq; chiklayu ishkaيمان rurashqatami matipaq, chaqanapaq iñishiyaq.

Mushuq Shimikuna

purikuq. Wasiinaq runa.

ashiaq. Maytapis tariyaananpaq ruraykuna.

chaqana. Mikuykunata matikunaman winanapaq iñishinqanchik.

Tsaynawllami *Apachekuna* mankankuna, matinkuna mitupita iñishiyaananpaq rurayaq. *Españolkuna* chaayamunanpaq *Apachekuna* chiklayupita, mitupita rurashqa matikunatami iñishiyaq.

Uryana maytunchikchaw llapan katishqanchikpita yaskishun.

- 1 ¿Pikunataq *Apachekuna* kayan?
- 2 ¿Maypitataq *Apachekuna* kayan?
- 3 ¿Imapita *Apachekuna* mikuyaq?
- 4 ¿Ima ninantaq?
 - *Españolkuna* chaayamuptin *Apachakuna* mitupita rurashqa mankakunatam iñishiyaq.
 - Paykuna sacha ashmakunata mikuyaananpaq wanutsiyaq.

- *Apachekuna* purikuq kayaq.
- Qurakunata mikuyaq.

5 ¿Imataq nishwan?, ¿alliku, manaku?, ¿imanir?

Yuyaykuna	¿Alliku manaku?	¿imanir?
Wasiinaq runakuna purikuyaq.		
Chiclayupita matikuna rurashqa.		
Waakata, uushata, harata mikuyaq.		
Mapachuta <i>fumayaq</i>		
Apachakunaqa Inkakunanawmi kayarqan.		

6 ¿Alliku *Apachekuna* riqinchik?, ¿imanir?

7 ¿Qillqaq karqa imataraq churamunkiman karqan?

8 ¿Imata yachakurqunhik?, ¿imapaqtaq alli kanman?

9 ¿*Apachekuna* imapaqtaq riqikanchik?

10 ¿Imataq ishkan qillqakunapita nishwan?

Ishkan qillqakunapita yarpaykur uryana maytunchikchaw yaskishun.

1 ¿Ima niraq qillqakunataq kayan?

1 qillqa	
2 qillqa	

2 ¿Imachawtaq niraq, mana niraq kayan?

	niraq	mana niraq
1 qillqa		
2 qillqa		

3 Imankunataq kapun

1 qillqa	
2 qillqa	

4 ¿Imanawtaq huknawpa tumachinkiman?

1 qillqa	
2 qillqa	

5 ¿Mayqankunataq yarpay shunqunkuna kayan?

1 qillqa	
2 qillqa	

5 ¿Ishkan qillqakunapita imatataq kay tapukuykunapita nishwan?

Yapayninkuna	
Qillqakuna	1 qillqapa 2 qillqapa
2 qillqapa	
Imay watachaw qillqakaayashqan	
Yarpay shunqunkuna	
Wichqayninkuna	

Yachakuypita yuyapakuy

Kanan yachakuyninchikta yuyashun. Kay tapukuykunata yaskishun.

- ¿Imatataq kay ayllu yarpachakuychaw yachaqurqunchik?
- ¿Imataraq kay ayllu yarpachakuychaw yachakunqaawan ruraaman?
- ¿Kikii yuyay washanqaata qillqarnin ima yuyayniita washarquu?
- ¿Markanchik chiklayupita unay rurashqa matikunata iñishishwanku?
¿Imanir?
- ¿Imapaqtaq kay yachakunqanchik yanapamaashun?, ¿imanir?
- Llapan maakunqanchikta qillqshun.

Kaychawqa *glosario* (shimi qullqata) qillqashun

tsaynawllami.

apachekuna.

mankankuna.

matinkuna mitupita.

iñishiyaananpaq.

rurayaq.

españolkuna.

chaayamunanpaq.

chiklayupita.

mitupita.

rurashqa.

matikunatami.

iñishiyaq.

WANULLAWAN TSAKI MURUKUSHUN

Siqita rikapaykur uryana maytunchikchaw kay tapukuykunata yaskishun.

1. ¿Imatataq siqikunapita yachakushwan?, ¿ima mikuykuna rikakuyan?
2. ¿Ayninakuy rikakuntsuraq?, ¿imanirtaq warmipis ullqupis kaykaayan?
3. ¿Imanawtaq unaykuna tsaki mikuykunata murukuyaq?, ¿kanankunaqa imanaw murukuyan?
4. ¿Qillqapa shutinwan siqikuna tsaraanakuyanku?, ¿markanchikchawqa mama muruyku mikuykuna kayan?

Musyanchikmi:

Markanchikkunachawqa mana Patsamamata rakchatashpam murukunchik. Manam imapis qishyatsiqtaqa hichantsiktsu. Uushapa, waakapa, imaykapis ashmakunapa wanunllatam hichakunchik. Shumaq kawayqa llapan patsachaw kaqmi alli kanman.

ANTI MIKUYKUNATA MIKUSHUN

Paqarimusqa:

Kay watakuna wakin anti markakunachaw *producto químico* nishqanta tsaki mikuykuna muruychaw iñishir qallayashqa. Chakrakuna waataytaqa qunqaykaayannami. *Químico* nishqnakunaqa Muruna chakrakunata churuyaachiyanmi.

Ñawpa ñawinchana

Manaraq ñawintsar kaykunata yaskishun, uryana maytuchawmi rurananchik.

- Siqikunata rikapaashun. Imanaw kayanqanta musyashun.
- Qillqapa shutinwan tsaraanakuyanku. Imatataq kaayichimanchik.
- ¿Imata kay ñawinchaykunawan yachakushun?, ¿imapaq yachakushun?
- Qillqapa shutinpita markanchikchaw murukuyta yarpaashun. Qillqa ninqanwan qaqachinapaq.
- ¿Imataraq washaq siqi qillqa kaayichimaashun?
- ¿Llapan murukuyta hukpanawllatsuraq waatanchik?
- Siqi qillqakunapita mushuq shimikunata hipishun imapis ninqanta ashinapaq.

Díptico nishqanwan markanchikchaw tsaki anti mikuykunata: kinwa, kiwicha, kañiwa muruypita, mikuypita rimaypa riqichikushun. Tsaytaqa uryana maytunchikchaw yanasanchikkunawan shumaqlla patsakaashun.

- 1 Yachakuqmasinchikwan ayllukayta rurashun. Anti tsaki mikuyta akrashun.

kinwa

kiwicha

kañiwa

- 2 Akranqanchik tsaki anti mikuykuna aruypita willakuykunata ashishun
- 3 Kay tawkuman rimananchikta churashun.

- 4 Rimaypa yachachikunapaq *dípticota* kamashun.
- 5 Kananqa tsaki anti mikuy akranqanchikpita kaayichikushun. Kay ruraykunata yarpaashun.
- 6 Kanan kaayinqanchikwan qillqata qillqashun.

- 1 Qillqapa qapaq yuyaninkunata yarpachakushun.
- 2 Mana riqinqanchik shimikunata ruyruwan wichqashun.
- 3 Mana riqishqa shimikunawan shimi qillqata rurashun.
- 4 Kayishqanchikta sumillashpa qillqashun.

Alli mikuykuna

Kinwa, kiwicha, kañiwa

Tsaki anti mikuykuna.

Tsaki mikuykunata, unaypita kananyaq, allaapa alli kayaptin mikunchik. Kay mikuykanachawni atska *aminoácido*, *vitamina*, *mineral* nishqankunata tarinchik. Kinwapa, kañiiwapa, kiwichapa atska *hierro* nishqan kayaapun, tsaymi *anemia* qishyata hampiyan.

Kinwa.

Kinwata 7000 watapitami Titiqaqa qucha kuchunkunachaw muruyashqa. Kinwata mikuypaq, hampipaqpis iñishiyaqmi.

Perú suyuchaw tukuy laya kinwami kan. Mishkiq kinwakuna wallka *saponina* nishqanyuq kayan, tsaytaqa manam allaapaqa paqanchiktsu. Asqaq kinwakuna achka *saponina* nishqanyuq kayan, tsaymi mikunapaq alli paqanchik. Kinwachaw *carbohidratos*, *proteínas*,

aminoácidos, *minerales*, *vitaminas* nishqankunatami tarinchik.

Pikantichaw, kashkichaw, apichaw, tantachaw, tukuychaw mikunchik.

Kiwicha.

Kiwicha allaapa alli mikuymi.

Inkakuna, *aztekakuna*, mayakunapis mikuyashqami.

Kay tsaki mikuytaqa atska shutipami riqinchik: kiwicha Qusquchaw, achita Ayakuchuchaw, achis Anakashchaw, kuyu Qahamarkachaw, qamaya *Arequipa* suyuchaw.

Kiwichata apichaw, tortillas nishqanchawpis arunchikmi.

Kañiwa.

Kay tsaki mikuytaqa hallqakunachawmi murukunchik.

Kañiwataqa manami qahapis imanantsu, tsaki patsachawpis miranmi. Kañiwata apichaw, tantachaw, machkachaw, torta nishqanchawpis arunchikmi.

Tapuykunata yaskishun mana qunqashpa uryana maytuchaw yaskishun.

- 1 Qillqapa qapaq yuyankunawan llikata rurashun.
- 2 ¿Imanirtaq kinwa, kiwicha, kañiwa anemiata hampin?

- 3 ¿Maychawtaq 7000 watapita kinwata murushqa?
- 4 ¿Pikunataq kiwichata mikuyashqa?
- 5 ¿Ima huk shutiwan kinwata riqiyan?
- 6 ¿Imanawtaq mishki kinwa, anqaq kinwakuna kayan?
- 7 ¿Ima tsaki anti mikuytataq qaha imanantsu? ¿Imanawtaq kinwapita *tortillata* ruranchik?
- 8 ¿Wasiykichaw imanawtaq tsaki anti mikuykunata mikuyanki?
- 9 ¿Imataq *díptico*?, ¿imataraq ashin? ¿imanir?
- 10 *Díptico* imaykachawpis tsaki anti mikuykunata arunata nimanchik, ¿imachawtaq kay tsaki mikuykunata mikunchik?
- 11 *Perú* suyuchaw, 43,6% manaraq 3 watayuq kar, wamrakuna anemia nishqanwan qishyayan ¿Imanirraq suyunchikchaw kinwa, kiwicha, kañiwa qishpikaptin qishyayan? Yuyanqanchikta washaashun.
- 12 Kaychaw kinwapita, kiwichapita aw kañiwapita kar mikuyta arunapaq qillqarir yachachishun.

Ishkay ñawinchana

Kinwa aw *dove*

Araucano suyuchaw kinwata imanaw muruyanqantami riqishun, tsaypaqmi kinwa aw dawe shutiyuq qillqata ñawinchaashun.

Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun

- Qillqapa shutinta rikaashun, ¿ima ninantaq kinwa aw dawew?
- ¿Dawe, ima shimipitaraq shamun?
- ¿Imatataq Araucano suyupita musyanki?

Yapay qillqata ñawinchaashun.

- Mushuq, mañakushqa shimikunata ashishun, tsaykunawan rimaykunata qillqashun.
- Raki qillqachaw kaayinqanchikta qillqashun.
 - *Araucano* runakunata kinwata muruyaananpaq yanapaykaayan.
 - Qillqata ñawinchaarin, yachakuqmasinchikwan rimarir, kaayinqanchikta kayman qillqashun.

Kinwa aw dawew

Araucano suyu, huk hatun anti markami kashqa. *Araucano* suyu unayqa achka markakunami kayashqa; kananqa ishkayllanami kayan: *Mapuche (Chile)*, *Araucano (Argentina)*.

Araucano runakuna murukuqmi kayashqa, paykuna sarata, papata kinwata muruyashqa. *Araucano* runakuna kinwa aw dawew nishpa riqiyashqa. *Dawew*, *mapuzungun* shimichaw nin: Runakuna hampiq sachata mikuchik.

Kinwata anti markakunachaw qirita, yawar aywata, tullu ullushqata hampiyaananpaq iñishiyashqa. *Araucano* suyuchaw, wachakushqa warmikuna raslla sharkuyaananpaq kinwata allaapa mikuchiyaq.

Tiyawanaku, inka runakunami kinwa muruyta qallayashqa, tsaypitanami *Araucano* runakuna muruyashqa. *Español* runakuna chaayamunanpaq *Araucano* suyuchaw ish kay laya kinwakuna kayaapurqan: altiplano kinwa, Chilipa chawpi markankunachaw kinwakunapis kayarqan.

Chila chawpi markankunachaw kinwata kananyaqmi muruyan, kay kinwataqa saratawan, papatawan *octubre* killachawmi muruyan. Manami allaapa pampayantsu, tsaynaw papakunata achachaypita waaninanpaq.

Araucano runakuna *españolkuna* chayamunqanpita siwadata, *trigo* muruq tumakikuyarqan, tsaymi kinwata ichikllatana muruyaq. Kay qipa watakunami

Mushuq shimikuna

suyu. Llaqta, marka ninchikpis.

laya. Niraq ninchikpis.

isqi. Pus nishqan.

pampayantsu. Allpawan tsapaymi.

Tapuykunata uryana maytuchaw yaskishun

- 1 Qillqa ninqanpita ¿mayqan *Araucano* markakunallataq kanan kawaykaayan?
- 2 ¿Ima ninantaq *dawe*, *mapuzungun* shimichaw?
- 3 ¿Imanirtaq *español* runakuna chaayamunanpaq *Araucano* suyuchaw ish kay laya kinwata tarinyarqan?
- 4 Qillqachaw nin “*Araucano* suyuchaw, wachakushqa warmikuna raslla sharkuyaananpaq kinwata allaapa mikuchiyaq” ¿Imataraq kay rimaypita ninkiman?

- 5 ¿Allitsuraq *Araucano* runakuna kinwa muruychaw yanapaykayan? ¿imanir?
- 6 *Concepto* nishqankunata churashun.

Chila chawpi

Araucano suyu

Yawar aywa

Runakuna
hampiq

Inka runakuna

Papakuna
achachay

Tiyawanaku

Anti markakuna

- 7 Tapukuykur ¿imataq kay nunakuna warmikuna murukuykunapita niyan, tsayta ayllurkur qillqashun?

awichakuna

awichukuna

shipashkuna

maqtakuna

Ilullu wamrakuna

Yachakuypita yuyapakuy

Kanan yachakuyninchikta yuyanachaashun. Kay tapukuykunata yaskishun.

- ¿Ima mushuq yachakuytataq kay taqachaw yachakurqunchik?
- ¿Ima ruraytaq sasa kashqa?
- ¿Imataraq ruraaman shamuq taqakunata alli patsakaachinaapaq?
- ¿Kay taqachaw yachakunqaata imanawraq iñishishaq?
- ¿Shamuq taqa rurayta allaapaku munaa?, ¿imanir?
- ¿Imapaqtaq llapan yachaykuykuna yanapamaashun?

Kaychawqa glosario (shimi qullqata) qillqashun

araucano suyu.

hatun anti marka.

achka markakunami.

kayashqa.

kananqa

ishkayllanami.

mapuche.

murukuq runakuna.

kinwa aw *dawe*.

dawe.

mapuzungun.

Siqikunata rikapaykur uryana maytunchikchaw kay tapukuykunata yaskishun.

1. ¿Imata ruraykaayan?, ¿imata ullqukuna ruraykaayan?
2. ¿Yanapanakuy, ayninakuy rikakuntsuraq?
3. ¿Imanirtaq wamrakunapis ashmakunawan kaykaayan?
4. ¿Ima yachaykunataq rikakun?
5. ¿Rikakunku shumaq kaway?, ¿imanawtaq shumaq kaway rikakun?
6. ¿Aylluchaw mañakuykuna ruraychaw imata iñishiyan?

Musyarqunkitsu

Llapan antimarkakunachawqa shumaqmi Patsamamata raymiyan, mañakuyan. Paytaqa llapan shunquwanmi imayka qaraytapis apayan. Hirkakunata, ushnukunata aywaykurmi kukan, mishkinkuna, aswan, tantankuna, imaykanpis churayaapun.

MURUYCHAW, PALLAYCHAW CHANINTSAY

Paqarimusqa:

Huk taytakunata rikarmi anti markakunachaw mikuy muruychaw, pallaychaw raymikunata qunqaykanchik, Patsamamatapis yarpanchiknatsu. Imanir qunqashqanchikta kashqanta yarpaashun.

Ñawpa ñawinchana

Manaraq ñawintsar llapan tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- ¿Imatataq kay ñawinchaykunawan yachakushun?, ¿imapaq yachakushun?
- Qillqapa shutinpita markanchikchaw ashmakuyta yarpaashun. Qillqa ninqanwan qaqaachinapaq.
- ¿Imanawtaq markanchikchaw ashmakunata: waakata, hakata, kawalluta waatayan?
- Imanawpis qillqashqa kashqanta rikapaakushun. ¿Ima niraq qillqaraq?
- Aykapis rakiqillqankuna kashqanta maakushun. Imanaw yuyaykuna qaqaraayan.
- ¿Qillqakuna qaqaraayanqanpita ima niraq qillqataq?
- Siqichaw runakuna ¿Imatataq ruraykaayan?
- Markanchikchaw ¿Mikuykunata pallarnin imanawtaq mañakunchik?

- 1 Yapay qillqata ñawinchaashun, kananqa, qillqa rimanqanta kaayishun.
- 2 Mana riqinqanchik shimikunata siqinchaashun.
- 3 Kaayinqanchikta *sumillashun*.
- 4 ¿Llapan tapukuykuna yaskinqanchikta ashishun?
- 5 ¿Imanirtaq chakranchikta mañakunchik?, ¿imanirtaq harawinchik?, kay tapukuykunapa yaskinta llimpishun.

Killa yarqun, quyllur yarqun

Kay harawita sara muruychawmi takiyan. Gamaliel Arroyo shutiyuq ashiquimi kay takita *Tarma* markachaw ayllushqa. Kay takimi kaynaw nin:

Killa yarqun, quyllur yarqun,
llapan patsata aktsin, urpillaa
chaamurquu, chamurquutsu,
munapanqa chakraman, urpillaa.

Kaymi kashqa, wakmi kashqa
kunpaniiwan rimanaapaq,
urpillaa

Huntakaytami munaa, *aylombi*,
atillaatsu, *aylombi*, kunpallaami,
aylombi, yawarmasillaami,
aylombi,

kasha - kashakunata, kasha
kashakunata, mana alli
suwyirti, ranra -ranrakunata,
ranra- ranrakunata mana alli
suwyirti huk hunaqmi kashqa
nimarqayki.

Sara muruy hunaqmi, yana tullu,
mishki wachu sara.

Mushuq shimikuna

quyllur. Chaska ninchikpis.
kasha-kasha. Achka
kashayuq.

ranra-ranra. Achka rumiyuq.

yarqun. Ruripita waqtaman
ayway.

atillaatsu. Munanqaata
ruraatsu.

¿Imataq harawiy?

Kaytaqa atska runakuna, warmikunapa laadunchawmi shumaqlla rimakuymi. Shimiwan, makipa, kaqllapa, llapan kurkupapis rimaymi.

Ishkay harawi

Patsamama mikuyllaakuna waataykamuy

Psatamama, imatataq
uqllaraykanki
imatataq pachallaykichaw kaykallan
mikuytaku uqllaranki
yakutaku pakaraykanki.

Patsamama allaapa kuyakushpan
qunkuriykur payllapaykullaq.
Ilapanniikuna quyaamanqaukipita
qamraykurtaq mikullaa
yakuta upullaa
mallaqayta ushkaatsii

Patsamama, mama niraq kallanki
Qunyamankitsu
Haqiyaamankitsu
Mana maakuq niyaashuptipis
Waytakuykanki
Atskata yakutapis quyaamanki.

Qamtaq Patsamama
waatayaamanki
manataq pitapis qunqallankitsu
manataq pipis malaqaypa
wanuntsu
imallatapis waataykankitaq
tsaymi mamallaa kanqaykita
riqitsikuykullaa.

Tapukuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun.

- 1 ¿Pitaraq harawichaw riman?
- 2 ¿Ima shunquchaytataq harawipa rimaqnin rikaachikun? ¿imanir?
- 3 ¿Harawipa rimaqnin kushinku aw llakinku? ¿Imanir?
- 4 ¿Kay harawi qampaqnawku? ¿imanir?
- 5 ¿Pitaraq kay takita ayllushqa?

- 6 ¿Imanirtaq kay qillqapa rimaqnin huntakayta atintsu?
- 7 ¿Imanawtaq kay qillqachaw sara?
- 8 ¿Maychawtaq kay takita ayllushqa?
- 9 ¿Imataq llapan patsata aktsin?
- 10 ¿Imaytaq kay takita takiyan?
- 11 Imanirtaq takipa rimaq nin: Huntakaytami munaa, *aylombi*, atillaatsu, *aylombi*, kunpallaami, *aylombi*, yawarmasillaami
- 12 ¿Imataq ninki yawarmasipura mana warmi ullqu kananchikpita? Yarpayninchikta washaashun.
- 13 ¿Imatataq kay taki yachachimanchik?
- 14 ¿Imataraq kay qillqata markanchikchaw ñawinchashwan?

Ishkay ñawinchana

Cheyenne markapa apunkuna

Kaychaw *cheyenne* ayllupa apunkunata ñawinchar riqishun.

Manaraq ñawintsar, qillqata, siqita shumaq rikapaashun. Tapuykunata yaskishun.

- ¿Imapitaraq qillqa riman?
- ¿Imatataq siqichaw runakuna ruraykaayan?
- ¿Imapaqraq runakuna tushuykayan?
- Ñawinchar yuyaykunata qillqashun.
- Raki qillqachaychaw kaayishqanchikta qillqashun.

Cheyenne markapa apunkuna

Cheyenne ayllu unay Awya Yala runakunami kayan, Minnesota nishqan markachawmi yachayashqa.

Cheyenne runakunapaq yawarmasinkunami allaapa kuyashqa, wamrakuna, yayakuna, awilukuna shumaq kawakuyaq. Imaykakunatapis mañanakur, imachawpis yanapanakur. Llapanmi uryayaq, ullqu wamrakuna, rukukuna kawallukunata taapayaq, maqtakuna sacha ashmakunata wañuchi aywayaq. Warmi wamrakuna mikuy aruychaw yanapakuyaq, chacha warmikuna llapan ayllunta taapayaq.

Mushuq shimikuna

yachayashqa. Kawayashqa, taarayashqa ninchikpis.

ruku. Awkin ninchikpis

kamaquq. Patsa, sacha, runa, ashma ruraq.

wachi. Fecha nishqanmi.

Cheyenne runakunapaq *Maheoo* kamaquqnin kashqa. Chusku wachikuna allaapa kuyashqa willkankuna karqan.

Chamankuna, hampikuqkuna raymikinata rurayaq. Kay raymikinachawmi sacha tushuyta, wachi tikrayta, inti tushuyta rurayaq. Kanankama kaykunata pakayllapa rurayan.

Tapuykunata yaskishun

- 1 ¿*Cheyenne* ayllukuna maypitataq kayan?
- 2 ¿Imanawtaq *Cheyenne* ayllukuna kawayaq?
- 3 ¿Pitaq *Cheyenne* runakunapa kamakuqnin?
- 4 ¿Imanirtaq kananyaq pakayllapa rayminkunata rurayan?
- 5 ¿Imatataq chusku wachikuna rayminchaw rurayaq?

Ishkan harawikunapitawan kima kaq qillqapita uryana maytunchikchaw yaskishun. Ama kaychawqa yaskishuntsu, uryana maytunchikta apashun.

Kaayinapaq kaqninkuna	Huk qillqa	Ishkay qillqa	Kima qillqa
Yarpay shunqun			
Hatun yuyaynin			
Pitaq qillqan			
Imapaqtaq qillqashqa			
Imata yachakurqunchik			
Imanawtaq haravwishun, willakushun.			

Kimantun qillqakunapita imataq kikikiypa yuyayniyki.

Qillqa huk	Qillqa ishkay	Qillqa kima	Alliku, manaku ¿imanir?
Killa yarqun, quyllur yarqun	Killa yarqun, quyllur yarqun	Cheyenne runakunapaq shumaq kawakuyaq	
Huntakaytami munaa, aylombi	Mana maakuq niyaashuptipis	Kay raymikunachawmi sacha tushuyta, wachi tikrayta, inti tushuyta rurayaq	
wakmi kashqa kunpaniiwan rimanaapaq, urpillaa	qamraykurtaq mikullaa	... inti tushuyta rurayaq	

Mana qunqayta uryana maytunchikchaw yaskishun.

Kaykunapita awilunchikkuna niyashqanta qillqashun. Imapaq kaykunata wananchik.

Tayta inti

1 awilu ninqan

Awila ninqan

Patsamama

Quyllur

Wayra

Qaha

Mama allpa

Yachakuypita yuyapakuy

Kanan yachakuyninchikta tapukuykunata yaskishpa yuyapakushun.

- ¿Imatataq kay taqachaw yachakurquu?
- ¿Imatataq ishkan harawita ñawinchar yachakurquu?
- ¿Imatataq yachakuqmasikunapita harawita qillqar yachakurquu?
- ¿Kay taqachaw yachakunqaata imanawraq iñishishaq?
- ¿Imataq allaapa sasa kashqan?, ¿imanawtaq tsay sasata llallirquu?

Kaychawqa glosario (shimi qullqata) qillqashun

cheyenne runakunapaq.

yawarmasinkuna.

allaapa kuyashq.

awilukuna.

imaykakunatapis.

mañanakuy.

shuqakuy.

kawallukunata.

maqtakuna.

warmi wamrakuna.

aruychaw yanapakuyaq.

8

RURANA

WAKAKUNATA,

Siqita rikaashun, uryana maytunchikchaw kay tapukuykunata yaskishun.

1. ¿Imata ruraykaayan?, ¿imata ullqukuna ruraykaayan?
2. ¿Imanirtaq wamanikunata rikanchik?
3. ¿Imanirtaq markata rikaykanchik?
4. ¿Ima yachaykunataq rikakun?
5. ¿Rikakunku markakunapa hatunyaynin?
6. ¿Aylluchaw imanawtaq wakakunata, wamanikunata waatayan?

Musyarqunkitsu

Wamanikunaqa, wakakunaqa unay unaykunapitam Patsamamawan tarinakunapaq, mañakunapaq allaapa taapashqa kayarqan. Pipis mana alli kaptin, watakuna mana alli kaptin tsaychawmi mañakuyaq.

WAMANIKUNATA RIQISHUN

Paqarimusqa:

Unay unayqa anti markakunachaw wakakuna, wamanikuna willkami kayaq. Llaqtakuna, runakuna, ashmakuna, sachakuna taapaqmi kayan niyaqmi. Kay yachaykunatami kanan qunqaykanchik.

Ñawpa ñawinchana

Manaraq ñawinchar llapan tapukuykunata shumaqlla uryana maytunchikchaw yanapanakur yaskishun. Mamanchiktapis, tsaytanchiktapis yanamaanapaq nishun.

- Kay siqichaw, ¿maychawtaq wamrakuna kaykayan?
- ¿Markanchikchaw wakakuna, wamanikuna kanku?, ¿imanawtaq kayan?
- ¿Imatataq markamasinchikkuna kay wakakunatapita wamanikunapita niyan?
- ¿Imanawtaq anti yachayninchikchaw wakakuna, wamanikuna kayan?

Ñawinchaychaw kaykunata qatishun.

- Qillqapa qapaq yuyaninkunata yarpachakushun.
- Mana riqinqanchik shimikunata ruyruwan wichqashun.
- Mana riqishqa shimikunawan shimi qillqata rurashun.
- Kayishqanchikta sumillashpa qillqashun.

Rumikunata apuchaayan

Extirpación de idolatrías nishqanta manami allaapa riqinchiktsu. Felipe Guaman, *Nueva crónica y buen gobierno* (1615) shutishqa maytuchaw, unay anti runakunapa willakuyninta ayllurqan. *Dios* riqichikuychaw wakakunata ushakachiyanqantami kay maytuchaw willakun.

Kay maytuchaw ñawinchanchik: Anti runakunata allaapa waqachiyaananpaq, mana kaq kikinkuna riqiyanqanta sharkuchiyaq, rumi apuchaq wamallumi kayanki nishpa. Awkinkunata, chachakunata, wamrakunata huklla shawaykuyaq, tsaynaw piñapaayaq, nanachikuywan llullakuyaq, awmi wakaakunami kayaapaman nishpa tukuy niraq rumikunata rikaachiyaq.

Guaman Poma, kimsa chacha wakcha warmikunawan tupayanqanta willakun. Kay warmikuna Hatun Jauja markapita aywakuykayanqanta willayaanaq. *Doctor Ávila* wamallu rurayaaman, wakatami apuchayanki nishpa ninaq. Kay warmikuna, imanaw *cura Ávila* wamallumi kayanki nishpa tunpakunqanta, waskata kunkankunaman churarkur *velawan* makinkunata rupachirnin, yulaq qaratsaman churarkur yawar millwata tiñinqanyan maqakuykunaq. Runakuna markankunata haqirir aywakuyanaq.

Anti markakunachaw wakakunata ushakachita munayaanaq. Anti runakunata nana kaqkunata tunparnin. Rumikunami wakakuna kayan nishpa llullakuyaq. Kanan wakakuna tukuy niraq apukuna kayanqanta riqinchik: hirkakuna, quchakuna, ashmakuna, mayukuna kayanqanta.

Mushuq Shimikuna

wamallu. Hechicería ruraqkuna.

apuchay. Aputanaw rikay.

rupachirnin. Kayarnin ninchikpis.

tunparnin. Arday qammi ruraraqunki ninanmi.

waka. Anti runakunapa apunkuna.

Wamanikuna

Markanchikkunachaw anti runakuna wañuchirnin, maqarnin unay wamaninkunata qunqachita munayashqa. Tsaymi pakayllapa kay wamanikunata kanankamayaq waatanchik.

Wamanikunaqa markakunapa apunkunami, kaykuna hatun hirkakunachaw kawaq hanikuna kayaq. Apunkunata runakuna mantsayaq, mikuyininkunapis qarayaq mana piñakuyaananpaq.

Anti runakuna manami hirkakunatatsu apuchaayan.

Paykuna, hirkakunachaw yachaq hanikunatami apuchaayan. Wamanikuna ashmakunata, mikuykunata taapayan. Anti runakunata kukan, mikuynin, washkun qarayan.

Runakuna mana allikunata rurayaptin, wamanikuna allaapami piñakuyan. Runakuna wamanikunawan alli kawakuyaanan. Wamanikuna piñarkurqa qishyakunata, usyata, allaapa tamyata apachiyan.

Mushuq Shimikuna

pakayllapa. Ratakuyllapa ninchikpis.

hanikuna. Mana rikakuq.

kawakuyaanan. Yachakuyaanan ninchikpis.

piñarkurqa. Imapitapis ahayashqa.

Tapukuykunata yaskishun

- 1 Yuyaykunawan ushashun, uryana maytunchikyta apaykur yaskishun.
- 2 ¿Pitaq *Nueva crónica y buen gobierno* shutiyuq maytuta qillqashqa?
- 3 ¿Pitaq *extirpador de idolatrías* kashqa?

Rimayman hipishqa shimikunata kutichishun:

- 4 ¿Imanawtaq anti markakunachaw wakakunata ushakachiyashqa?
- 5 Iskaykaq qillqachaw ¿anti runakunapaq imataq wamanikuna?
- 6 ¿Imanirtaq anti runakuna wamanikunata kukan, mikuynin, washkun qarayan?
- 7 Kay rimayman hipishqa shimikunata kutichishun:
- 8 Kikinchiqpa shiminchiqwan ima waka, wamani kanqanta nishun.

Kay qillqata ñawinchaashun, -man, -pita shuti huntachiqkunata riqirir qillqanapaq.

Guamán Poma, kimsa chacha waktsa warmikunawan tupayanqanta willakun.

Kay warmikuna Hatun Jauja markapita aywakuykayanqanta willakuyanaq. Doctor Ávila wamalluta rurayanki, wakatami apuchayanki nishpa niyaanaq.

Kay warmikuna, imanaw cura Ávila wamallumi kayanki nishpa tunpakunqanta, waskata kunkankunaman churarkur, velawan makinkunata rupachirnin, yulaq qaratsaman churarkur, yawar millwata tiñinqanyaq, maqakunqanta willakuyaq.

Shuti huntachiq -pita

Kay shuti huntachiqta ablativo nishpan riqinchik, de, desde ninanmi, kaynaw:

markapita = del pueblo, desde el pueblo.

Shuti huntachiq -man

Shuti huntachiq -man ilativo nishpan riqinchik, hacia ninanmi, kaynaw.

qaratsaman = hacia el pellejo.

Ishkay ñawinchay

Guaraní markapa wakankuna, wamaninkuna

Guaraní markapa apunkunatami ñawinchar, riqishun.

Qillqata, shumaq rikapaashun, tsaypita tapuykunata yaskishun.

- ¿Imatataq *Guaraní* markapita riqinchik?
- ¿Imanawraq *Guaraní* markachaw wakakuna, wamanikunapis kayan?
- ¿Imapaqtaq kay qillqata rurayashqa?

Yapay qillqata shumaq kaayinapaq ñawinchaashun.

- 1 Ñawinchar yuyaykunata qillqashun.
- 2 Mana riqishqa shimikunawan haapashimita rurashun.

Guaraní markapa wakankuna, wamaninkuna

Llapan anti markakunanaw *Guaraní* runakunapa wakankuna, wamaninkunapis kayaapun. Kay wakakunawan, wamanikunawan willaqqunallami rimayaq.

Cronista nishqankuna, *Guaraní* runakuna apuunaqmi kayan niyaq. *Guaraní* runakuna nana allaapa kay apuchaykunata shunaachiyaptin tsaynaw niyaq.

Willaqqunallami raymin rurayan, manami llapan runakunatsu, raymita rikaayaq. *Cronista*

nishqakuna kay apuchaykunata rikayarqantsu.

Wakakunawan, wamanikunawan rimaq runakunata karaí nishpa riqiyaq.

Paykuna wakakunawan rimayaq, qatswayaq, qutsuyaq. Wakankuna tamyanta, usyanta, alli aw mana alli wata kanantapis willaq.

Guaraní runapaq Patsamamachaw runakuna wakakunawan alli apanakur kawayan. Paykunapaq wakakunami, wamanikunami markankuna

imapitapis washaayaq; imata rurayaanapaq wakakunataraqmi mañakuyaq.

Paykunapa alli kawayninman chaanapaq, wakakunawan alli apanakushwan, nana piñachinakushpa, mana chikinakushpa, mana maqanakushpa kawakushwan.

Mushuq Shimikuna

willaqkuna. apukunawan rimayananpaq akrashqa runakuna.

washan. mana imapis kananta taapan.

mañakuyaq. imapis ashiy.

Ñawinchaarir tapuykunata uryana maytunchikchaw yaskishun

- 1 ¿Pikunataq wakakunawan, wamanikunawan rimayan?
- 2 ¿Pikunataq karay nishpa riqiyaq?
- 3 ¿Guaraní runakunapaq imanawtaq runa wakakunawan kawakuyaq?
- 4 ¿Paykunapaq imanawtaq alli kawayman chantsik?
- 5 ¿Imanirtaq *cronista* nishqankuna *Guaraní* markapa wakankunata, wamaninkunata riqiyarqantsu?

Kay ushaykunapa washayninta qillqashun:

- 1 Shutin churashun.
- 2 Huk kaq raqiqillqachaw, wakakuna, wamanikuna anti markakunapa yachayninkunachaw kanqanpita ninqanchikta (opinión) qillqashun.
- 3 Ishkaykaq raqiqillqachaw washaykunata kaayichikushun.
- 4 Kimsakaq raqiqillqachaw ishkaykaq washayta kaayichikushun.
- 5 Chuskukaq raqiqillqachaw ninqanchikta kallpapashun.

Siqita rikaykur
debate nishqanta
qillqashun

Yachakuypita yuyapakuy

Kanan yachakuyninchikta yuyanachaashun.

- ¿Markanchikchaw wakakuna, wamanikuna imanawtaq kayan?
- ¿Imatataq rurashwan markanchikchaw wakakunata, wamanikunata mana qunqanapaq?
- ¿Imatataq kanman markanchikchaw wakakunata, wamanikunata qunqashqa?
- ¿Imanawtaq wakakunata, wamanikunata taapashwan?
- ¿Pikunataq yanapashwan wakakuna, wamanikunata taapaychaw?
- Yachakushqanchikpita imanawtaq yachachikushwan

Mushuq shimikuna

marka. Llaqta ninchikpis. **qishya.** Imapis nanapaakuy. Supay. Saqra, ninchikpis.

wasi. Wahi, wayi ninchikpis.

kukupá. Tsaki mikuykuna aqashqa.

suyu. Marka, llaqta ninchikpis.

unaypita. Qipa watapita aytá.

murukuq. Chakrakuna mirachik runa.

kallpayuq. Mana qishyapaakuq.

wata. 12 killa patsa tumay.

waata. Ashmakunata wasichaw charay.

aya. Wañusqa runa.

killaypa. Achka killakuna.

sacha. Mana waataashqa ashma.

mirachiyáq. Imapis achkayachiy.

yarqa. Parqukuna, sikyakuna ruray.

parquy. Yakuta patsaman hichay.

watan. Imapis hukwan qaqachiy.

illakaqtsu. Imapis nana uqrakaqtsu.

karuchaw. Kaypita, wakman rakikashqa.

yanapay. Qillaynin aw kallpan quy.

ashtayan. Imapatapis apapakuy.

chaatsiyáptin. Imapapis munanqanman apay.

wallka. Pishi ninchikpis

uywa. Ashma ninchikpis.

karu. Kaykanchikpita allaapa witikuy.

chariq. Ashmakuna qatikachay.

nawpata. Manaraq

imatapis rurarnin.

mañakuyáq.

Ima ruraypis alli yarqunanpaq munay.

pakipinkuna.

Kallpinkuna ninchikpis.

yawarmasi. Ayllu ninchikpis.

uchpa. Amaapis kayakar haqinqan.

isku. kali ninchikpis.

purikuq. wasiinaq runa.

ashiyáq. Maytapis tariyaananpaq ruraykuna.

chaqana. Mikuykunata matikunaman winanapaq iñishinqanchik.

suyu. Llaqta, marka ninchikpis.

laya. Niraq ninchikpis.

isqi. Pus nishqan.

pampayantsu. Allpawan tsapaymi.

quyllur. Chaska
ninchikpis. **Kasha-
kasha.** Achka kashayuq.
ranra-ranra. Achka
rumiyuq.
yarqun. Ruripita
waqtaman ayway.
atillaatsu. Munanqaata
ruraatsu.
yachayashqa.
Kawayashqa,
taarayashqa ninchikpis.
ruku. Awkin ninchikpis
Kamaquq. Patsa, sacha,
runa, ashma ruraq.
wachi. Fecha nishqanmi.

wamallu. Hechicería
ruraqkuna.
apuchay. Aputanaw
rikay.
rupachirnin. Kayarnin
ninchikpis.
tunparnin. Arday
qammi ruraraqunki
ninanmi.
waka. anti runakunapa
apunkuna.
pakayllapa.
Ratakuyllapa ninchikpis.
hanikuna. Mana
rikakuq.

kawakuyaanan.
Yachakuyaanan
ninchikpis.
piñarkurqa. Imapitapis
ahayashqa.
willaqkuna.
Apukunawan
rimayananpaq akrashqa
runakuna.
washan. Mana imapis
kananta taapan.
mañakuyaq. Imapis
ashiy.

El Acuerdo Nacional

El 22 de julio de 2002, los representantes de las organizaciones políticas, religiosas, del Gobierno y de la sociedad civil firmaron el compromiso de trabajar, todos, para conseguir el bienestar y desarrollo del país. Este compromiso es el Acuerdo Nacional.

El Acuerdo persigue cuatro objetivos fundamentales. Para alcanzarlos, todos los peruanos de buena voluntad tenemos, desde el lugar que ocupemos o el rol que desempeñemos, el deber y la responsabilidad de decidir, ejecutar, vigilar o defender los compromisos asumidos. Estos son tan importantes que serán respetados como políticas permanentes para el futuro.

Por esta razón, como niños, niñas, adolescentes o adultos, ya sea como estudiantes o trabajadores, debemos promover y fortalecer acciones que garanticen el cumplimiento de esos cuatro objetivos que son los siguientes:

1. Democracia y Estado de Derecho

La justicia, la paz y el desarrollo que necesitamos los peruanos sólo se pueden dar si conseguimos una verdadera democracia. El compromiso del Acuerdo Nacional es garantizar una sociedad en la que los derechos son respetados y los ciudadanos viven seguros y expresan con libertad sus opiniones a partir del diálogo abierto y enriquecedor; decidiendo lo mejor para el país.

2. Equidad y Justicia Social

Para poder construir nuestra democracia, es necesario que cada una de las personas que

conformamos esta sociedad, nos sintamos parte de ella. Con este fin, el Acuerdo promoverá el acceso a las oportunidades económicas, sociales, culturales y políticas. Todos los peruanos tenemos derecho a un empleo digno, a una educación de calidad, a una salud integral, a un lugar para vivir. Así, alcanzaremos el desarrollo pleno.

3. Competitividad del País

Para afianzar la economía, el Acuerdo se compromete a fomentar el espíritu de competitividad en las empresas, es decir, mejorar la calidad de los productos y servicios, asegurar el acceso a la formalización de las pequeñas empresas y sumar esfuerzos para fomentar la colocación de nuestros productos en los mercados internacionales.

4. Estado Eficiente, Transparente y Descentralizado

Es de vital importancia que el Estado cumpla con sus obligaciones de manera eficiente y transparente para ponerse al servicio de todos los peruanos. El Acuerdo se compromete a modernizar la administración pública, desarrollar instrumentos que eliminen la corrupción o el uso indebido del poder. Asimismo, descentralizar el poder y la economía para asegurar que el Estado sirva a todos los peruanos sin excepción. Mediante el Acuerdo Nacional nos comprometemos a desarrollar maneras de controlar el cumplimiento de estas políticas de Estado, a brindar apoyo y difundir constantemente sus acciones a la sociedad en general.

